

४२६२

नागानंद

लाघांतरकृती।

महं राजाराम रामशंकर.

१-४-०

૪૨૯૨

॥ શ્રી ॥

શ્રીહર્ષદેવપ્રણીત નાગાનંદનાટક

નું

ગુજરાતી ભાષાંતર.

જૂદી જૂદી—મુદ્રિત તથા હસ્તલિખિત—મૂળ પ્રતોને આધારે

ભાષાંતરકર્તા

ભટ્ટ રાજરામ રામશંકર.

અંથસ્વામિત્વની સઘળી સત્તા સ્વાધીન રાખી છે.

સંવત્ ૧૯૪૬ ; સને ૧૮૯૦.

મુરત મિરાન પ્રેસમાં મુદ્રાંકિત થયું.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦.

“ देवानामिदमामनन्ति मुनयः कान्तं क्रतुं चाक्षुषम् ।
रुद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा ।
त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते ।
नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम्” ॥ १ ॥

“ यस्याश्चोराश्चिकुरानिकरः कर्णपूरो मयूरः ।
भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।
हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तुबाणः ।
केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय !” ॥ २ ॥

ઉપોદ્ધાત.

સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ, દૃશ્ય અને અદૃશ્ય, નિવૃત્તિથી યુક્ત અને પ્રવૃત્તિથી પૂર્ણ, આરભે મનોવિકારોત્તેજ્ય અને અવસાને મુક્તિદ, સત્વ, રજ અને તમ—સર્ગ, સ્થિતિ અને નાશ—ત્રિગુણાત્મક અને ત્રિમહાકર્મોત્પાદક—એવી પરસ્પરવિરુદ્ધ-ગુણોપેત વિલક્ષણ વસ્તુનું સંસારમાં અસ્તિત્વ સુદૃઢ સ્થાપી, પ્રત્યક્ષ કરી, અનુભવ કરાવી રક્ષક જ નેને આઢહાદ પમાડી, વિધિ જાણે કોઈ અતીવ ચમત્કારિક એકબીજાના પ્રયાસમાં નિમગ્ન હોયની, એવી સંભાવના પ્રેક્ષકનાં મનમાં ઉત્પન્ન કરેછે. એ અસાધારણ વિલક્ષણ વસ્તુ તે સ્નેહ—જડ અને ચૈતન્ય, ઉભયપક્ષે સમાન સ્વબલ દર્શાવતો એવો કોઈ અપરિમિત આવશ્યક પદાર્થ. એ સ્નેહ જનસ્વભાવનું પ્રધાન અંગ છે—ગૌણ નથી.

જનસ્વભાવનું યથાર્થ ચિત્ર કાળ્યથીજ થાય, નાટક (દૃશ્ય કાળ્ય) કાળ્યવર્ગમાં ઉત્તમ ગણાય; તેમાં મુખ્યત્વે રસ ને અલંકાર—શાબ્દીય વા આર્થીય—એતો નાટકનાંજ સર્વોત્તમ. જનસ્વભાવનું સંપૂર્ણ દર્શન થવું એ ઉપર કહેલા રસાલંકાર—નાટકસર્વસ્વ—નેજ અધીન છે. એ સ્થાને હોવા જોઈએ એટલુંજ માત્ર નહિ પરંતુ પરિમિત ને સંપૂર્ણલક્ષણ જોઈએ. આ છેલ્લું કામ માત્ર ઉત્તમ પ્રતિના કવિથીજ થાય, ને મોટેજ ઘણા કવિઓ એ પ્રયાસમાં જાંખા પડયા છે.

ભાષાની ઉત્કૃષ્ટતાનાં પ્રમાણમાં ત્રિચારનું (અર્થનું) ગૌરવ ને શબ્દનું લાભિત્ય હોય તેમ નથી માત્ર ભાષાજ એનું અનન્ય કારણ. ઉપયોક્તાની ક્ષુદ્રિ તથા ઈચ્છાને પણ એની સાથે બહુ નિકટ સંબંધ છે.

ગુજરાતી ભાષાની યોગ્યતા સૌને વિદિત છે. દુર્ભાગ્યે એમાં શબ્દસંકર બહુ બલવાન થઈ ગયો છે. ફારસી, હિંદુસ્તાની, ઈંગ્રેજી ઇત્યાદિ અનેક ભાષાના શબ્દો એમાં પ્રવેશ પામી યથેચ્છ સત્તા ભોગવેછે, યથાપિ એની પૂજ્ય માતા સંસ્કૃત શબ્દવિચારની સમૃદ્ધિથી સંપૂર્ણ છે તથાપિ. મોટે એ સંબંધમાં અમારો ઉદ્દેશ—પ્રયાસ—એટલેજ છે કે શક્ય હોય ત્યાં સુધી સંસ્કૃત ને ગુજરાતી વિના ઈતર ભાષાના શબ્દ નજ વાપરવા, ને આ આગ્રહ આગળ જતાં સ્પષ્ટ જણાશે; કેટલે અંશે એ યોગ્ય છે તે સૌ સૌના પોતાના વિચારપર આધાર રાખેછે. આશા છે કે ભાષાભિમાની સર્વે ભેષ્યક આ ઉદ્દેશ ને આગ્રહ દઢ રાખશે તેમજ વર્ણવિન્યાસના નિયમ એકજ ને તે સિધર રાખશે તો ગુજરાતી ભાષાની જ્યથશ્રી સત્વર પ્રકાશશે. તથાસ્તુ!

પદ્યભાગમાં બહુશઃ અનુપ્રાસનો નિયમ રાખ્યોજ નથી, તેમજ નથી ગણ્યો. યતિભંગ કે પ્રક્રમભંગનો પણ સેશ બાધ. અર્થનો અપહાર કરી એવી મિથ્યા વસ્તુનો આશ્રય કરવો એ કેવલ વિવેકશૂન્યનું કામ. ‘કવિ’ અથવા એથી પણ ઉચ્ચ ઉપનામથી સંજ્ઞાત પુરુષોએ અનુપ્રાસ અને બિજી એવીજ વ્યર્થ શોભાના ભોભથી નવા અર્થશૂન્ય શબ્દો ઉત્પન્ન કરવા—સમસ્ત અર્થને સર્વથા દૂષિત કરવો—એ સઘળું જોઈને કિયો ભાષાભક્ત ગુજરાતી ગૃહસ્થ ખિન્ન થયા વિના રહેશે? વળી એક પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકાર લખેછે કે:—“યતિપ્રક્રમભંગાંશ્ચ કાવ્યે ન ગણયેત્કવિ:”

રસની ઉત્પત્તિ તથા પ્રકારની સંભવે:—“રસાસ્તુ ત્રિવિધા વાચિકનેપથ્યસ્વ-
માવજા:” એવા રસ સંસ્કૃત વિદાનોએ આઠ ગણ્યા છે:— “શૃંગારહાસ્યક-
રુણરૌદ્રવીરભયાનકા:। શ્રીમત્સાદ્રુતસંજૌ ચેત્યષ્ટૌ નાઘ્યે રસા: સ્મૃતા:॥”
વળી કાંઈ જ્ઞાન્ત, વાત્સલ્ય ને ભક્તિ એ તથા ઉમેરેછે. “જ્ઞાન્તોઽપિ નવમો
રસ:” એ વાક્ય પ્રસિદ્ધ છે.

આ નાટકનો અંગી રસ કૌણ છે; શૃંગાર, હાસ્ય એ અંગભૂત રસ છે. માટે એને શૃંગારાનુપ્રાશિત કૌણ રસ કહેવાય. કરુણતું લક્ષણ:—“દૃષ્ટવંધુવિયોગશ્ચ
સ્ત્રીનાશો વધવંધને। વિભાવા: સંમતા: પુંસામુત્તમાનાં પરાશ્રિતા: ॥ મધ્ય-
માધમપુંસાં તુ તે સ્યુરાત્મૈકગોચરા:। અશ્રુપાતો મુખે શોષો વિલાપ:
પરિદેવનમ્ ॥ સ્તંભો વિવર્ણતા સ્વસ્તગાત્રતા પ્રલયસ્તથા। યત્ર સંચારિણ:
સ્થાયી શોક: સ કરુણોમત: ॥”

કવિચરિત.

‘શ્રીહર્ષ’ નામનો રાજા ઈસવી સનના દશમા વા અગિયારમા શૈકામાં કાશ્મીર પ્રદેશપર સત્તા યલાવતો હતો, એમ અમુક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાયછે. વિદ્વાન્ શોષકોએ એમ પણ અનુમાન કર્યું છે કે એનામાં કવિત્વ નહતું, પણ એ કવિઓ તેમજ અન્ય વિદ્વાનોને સારો આશ્રય આપતો. એનાં નામથી પ્રસિદ્ધ થએલાં પુસ્તકો ધાવક નામના કવિએ રચ્યાં છે એમ મમ્મટમદ્દ તથા બિજા ગ્રંથકારો માનેછે.

વૃહત્કથાનો લખનાર સોમદેવ જણાવેછે કે તેણે કાશ્મીરના રાજા હર્ષદેવની પિતામહીનાં રંજનાર્થે એ કથાવૃંદ રચ્યું. એ હર્ષની વંશગ્રેણી એ પંડિત આ પ્રમાણે આપેછે:— સંગ્રામનો પુત્ર અનંત, તેનો પુત્ર કલશ, ને તેનો પુત્ર હર્ષ. વળી

અનુલ ફાક્સલનાં આયનેઅકબરી નામના ઐતિહાસિક પુસ્તકનાં મુલ્કિન સાહેબકૃત ભાષાન્તરમાં રાજવંશાવલિ આપી છે તે પથ ઉપરની સાથે બહુ મળતી આવેછે. તે સખે છે કે સંગ્રામનો પુત્ર હરે, તેનો અનંત, તેનો કલસદર, તેનો અંગ્રસ, અને તેનો હરસ. વળી તેમાં એમ પણ જણાવેછે કે હરે અને અંગ્રસ એ બે જણે તો માત્ર દેડ દેડ માસ રાજ્ય કર્યું; માટે એઓ તો રાજપંક્તિમાં ગણાય નહિ. ઉપરના ઉભય ગ્રંથકાર કરતા માન્યતર વિદ્વાન્ કલ્હણપંડિત કહેછે કે સંગ્રામે પચ્ચીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું ને પછી તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હરિ રાજા થયો. એણે માત્ર બારીશ દિવસ રાજપદ ભોગવ્યું. એટલામાં તેની માએ પોતાના નાના પુત્રને રાજ્ય મળે અને તેથી પોતાને રાજ્યવ્યવસ્થાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય એવી ઈચ્છાથી અનેક કપટભલ રચી હરિને પદભ્રષ્ટ કર્યો; બિળ અધિકારીઓએ એ સ્ત્રીને દૂર કરી અનંતને રાજ્યાભિષેક કર્યો; એણે ત્રેપન વર્ષસુધી સવિચ્છેદ રાજ્ય કર્યું. એના પછી એનો પુત્ર કલશ સત્તાધારી થયો; ને એણે આઠ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એટલામાં પોતાના પુત્ર હર્ષ સાથે કલહ થવાથી એણે ઉત્તર્કર્ષ નામના પોતાના કાઠ સંબંધીને રાજ્યાધિકાર સોંપ્યો; એ પુરુષે માત્ર વીશ દિવસ રાજ્ય કર્યું એટલામાં હર્ષે પોતાનો પક્ષ સમલ કરી સુખા પક્ષનો પરાભવ કર્યો. હર્ષ ઈ. સ. ૧૧૧૩ માં રાજ્યાભિષિકૃત થયો. એણે કવિઓ, નાટકકારો તથા સંગીતકલાકુશલ પંડિતોને અસાધારણ આશ્રય આપ્યો. એણે સ્વતઃ અમુક પુસ્તકો લખ્યા છે એવો આ ઐતિહાસિક પુસ્તકમાં લેખ નથી. પરંતુ આટલું તો લખ્યું છે કે કાવ્યનાટકાદિ પુસ્તકોની વૃદ્ધિને અર્થે તેમજ સંગીતાદિ કલાનાં ઉત્તેજનને માટે એણે એવો ને એટલો તો સુદૃઢ આયત્ન રાખ્યો હતો કે એ સંબંધમાં વ્યય કરવાને પુરતું દ્રવ્ય ન મળતું તે વેળાએ એ દેવાલયોની મોટી થાપણોનો-તેમાંનાં સુવર્ણરૌપ્યમય પાત્રોનો-રે મૂર્તિઓનો-નિઃશંક યથેચ્છ ઉપયોગ કરતો. આવાં નિર્વેક વર્તનથી એ બહુ અપ્રિય થઈ ગયો—મેટા મળદોભ સળગી ઉઠયો, હર્ષનો તેમજ એના વંશનો અંત આવ્યો, ને રાજ્યાધિકાર વંશાંતરમાં ગયો.’

વળી ‘એ કવિનું મૂળ નામ સુપ્રસન્ન હતું. એ સ્વનામાનુસાર ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિમાન તથા કલ્પનાશક્તિવાળો હતો. નૈષધ જે પંચમહાકાવ્યમાં શિરોમણી ગણાયછે તે તથા ઉત્તરનૈષધચરિત, નાગાનંદ, સહસાંકચંપુ ઇત્યાદિ ગ્રંથો હર્ષના છે. તેમજ એણે રત્નાવલી નામની નાટિકા પણ લખી છે; તેમાં વસરાજ તથા રત્નાવલી નામની સ્ત્રીનું કામચરિત્ર લખ્યું છે.

ન્યાયવ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રોમાં આ કવિ મહા પંડિત ગણાતો. એણે સર્વ શાસ્ત્રોના વિષયપર એક કોટિ શ્લોક કર્યા છે. અર્ચાચીન કવિઓ તથા પંડિતો પોતાના વાદમાં એ શ્લોકમાંનાં પ્રમાણોનાં બલથી પ્રતિપક્ષીનું ખંડન કરેછે. આ કવિનું સાધારણ ભાષણ પથ સરસ, સાનુભાસ ને સાર્લકાર હતું. એકવાર એ કાંઈ ખાતો હતો ને તે પ્રસંગે કાંઈએ પૂછ્યું કે “શ્રીહર્ષ કિં જક્ષસિ” એણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે “શૈમુષીમુષમાષાન્નમ્”

એને વિષે એમ કહેવાયછે કે એનો પિતા શ્રીહીર મહા પંડિત હતો ; એવો કે વાદમાં તેણે અશ્વેષ પંડિતોનો પરાજય કરેલો. તે દેવલોક થયા પછી શ્રીહર્ષ નાનપણમાં ઘણી ખોડવાળો તથા મંદબુદ્ધિ હતો ત્યારે એની કાંઈકે મશ્કરી કરી. એ પરથી એણે એની માતાપાસે એક મંત્રાપદેશ લીધો, ને તેની આજ્ઞાનુસાર તેનો વંધ કરી તે શવપર બેસી તે મંત્રજાપ કર્યો. જપાવસાને સરસ્વતી પ્રસન્ન થવાથી માતા પુનઃ સજીવ થઈ, ને શ્રીહર્ષની જિજ્ઞાસુર મંત્રાક્ષર લખી સરસ્વતીએ તેને અપાર વિદ્યાનું વરદાન કર્યું.

વિજ્ઞપ્તિ.

છેલ્લે માત્ર આટલીજ ઈચ્છા છે કે આને પ્રથમ પ્રયાસ જાણી સુરાજનો એના પ્રતિ યથાયોગ્ય વર્તન રાખશે. આપેલી ટિપ્પની પ્રથમ દૃષ્ટિપાતે તો આવાં ભાષાંતર-પુસ્તકનીજોડે અયોગ્ય લાગશે, પરંતુ પાઠશાલામાં શિષ્યતા મિત્રોને એમાં આપેલા વિષયોની કેટલી આવશ્યકતા છે તેનો અમને સંપૂર્ણ અનુભવ હોવાથી એ લખીએ એમ જણાતાં એ દોષનો પરિહાર થશે એવી આશા છે.

લિ. ભાષાંતરકર્તા.

રંદેર, માઘ શુક્ર ૧૫,

સંવત્ ૧૯૪૬.

ૐ નમો ગણેશાય

નાગાનંદમ્ *

નાન્દી †

સ્રગ્ધરા

યોગી કો વીર ધૂમે ઉદયિમથનમાં દેવ ને દૈત્યમધ્યે,
કીધો હાલાહલે જ્યાં સુરેનુજગણ ત્રસ્ત અત્યંત સર્વે;
પી જતાં, ધીર તે મૂર્છિત નિમિષ રહી લોકકલ્યાણ માટે—
ઉઠ્યો શક્તિપ્રભાવે સકરુણ શિવ તે સાંખ્ય રસો સહૂને. ‡

* નાગાનંદમ્ મધ્યમપદલોપી સમાસ; નાગાનાં સંજાત: આનંદોયસ્મિન્ તત્ એમ એ સમાસનો વિગ્રહ કેટલાક કરેછે; અમારે મતે નાગાનાં નિર્દિષ્ટ: આનંદોયસ્મિન્ તત્.

† નાન્દી આદિભરતમાં નાન્દીને આમ વર્ણી છે ‘આશોર્નરિકયાશ્ચ: શ્લોક: કાવ્યાર્થસૂચક: નાન્દીતિ કથ્યતે...’ નાટ્યપદીપ એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આમ આપેછે. ‘નન્દન્તિ કાવ્યાનિ કર્તૃદ્રવર્ગા: કુશોલવા: પારિષદાશ્ચ સન્ત: યસ્માદલં સન્નનસિંધુહંસી તસ્માદિયં સા કથિતેહ નાન્દો’ વળી ભરતમુનિ લખેછે કે ‘પૂર્વ કૃતા મથા નાન્દો આશોર્નરિક્તનસંયુતા અણંગપદસંયુક્તા પ્રજાસ્તા વેદસંમતા’ વળી ‘સૂત્રધાર: પઠેન્નાન્દીં મધ્યમંસ્વર માશ્રિત: નાન્દોપદૈર્ઘ્યાદશભિ રણાભિર્વર્ણ્યલકૃતામ્’ એનાં સ્વરપદાદિના સંબંધમાં સંગીત-કલ્પતરુ ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે ‘હરોત્તમાદ્ગુપ્તિતવસ્તુવર્ણેર્વાક્યાર્થમૂળાર્થવૈસ્ત્રિસંરચ્યે: ષષ્ઠમિશ્વતુર્મિર્નૃપવિપ્રસંગત્સમાશિપાસંપ્રવદન્તિ નાન્દોમ્’ ઇત્યાદિ. વળી એક જગ્ય એનું પ્રયોજન આમ આપેછે ‘ઉત્થાપનાદિકાન્યજ્ઞાન્યસ્યમૂર્ધાસિ યદ્યાપિ તથાપ્યવહયં કર્તવ્યા નાન્દી વિદ્યોપજાન્તયે’ એ શબ્દના સંબંધમાં એક ગ્રંથમાં લખેછે કે ‘આશોર્નરિક્ત નમ-સ્ક્રિયા ચ શાશિન: સંકોર્તનં વસ્તુનો નિર્દેશો ગુરુસંસ્તુતિર્મધુલિર્હામોદાય પુષ્પાંજલિ: શ્રવ્યેદ્વાવશભિ: પદૈરયસમેયદ્વાદશમિર્નિમિતા સદ્ગુણેન સુસન્નિધના ચ કથિતા નાન્દીતિ સર્વાગમે’ વળી સાહિત્યદર્પણમાં લખેછે કે ‘આશોર્નરિક્તસંયુક્તા નિર્ત્યં યસ્માદ્ગુપ્ત્યત દેવદ્વિજનૂપાદાનાં તસ્માન્નાન્દીતિ સંજિતા.’

‡ યોગીં ૦ ઇત્યાદિ શ્લોક= આ શ્લોક મૂળ ગ્રંથમાં નથી. એ આદિ લખવાનું કારણ એ છે કે પ્રત્યેક ઉત્તમ નાટકમાં આદિ શ્લોક બહુશ: વસ્તુનિર્દેશક હોય. અભિજ્ઞાન-શાકુન્તલ વિદ્યોત્તરશીયાદિ નાટકોમાં જોઈશું તો આ નિયમ સ્પષ્ટ જણાશે. મૂલ

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

* ધ્યાનવ્યાજ ધરી કરે મનન તું કો સ્ત્રીનું? ઊઘાડિને—

નેત્રો, જો તું અનંગનાણવશ આ; રસે ન શકિતે છતાં.

છે મિથ્યાકુરુણાણુ તું; નર તુંથો છે કૂર કો? ’ એ રીતે

વારસ્ત્રીથકી સોર્થ પૃષ્ઠ તમને બુદ્ધપ્રભુ + પાળજો! ૫

વળી

ગ્રંથમાંના ધ્યાન વ્યાજ ૦ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં આ પ્રમાણે ન હોવાથી બિજો નવોજ શ્લોક આ ભાષાન્તરમાં મુકવો એવી સૂચના કેટલાક વિદ્વાન્ મિત્રોએ કરી. ને તેમ કરતાં આ શ્લોક રચાયો છે. એનો પ્રસંગ તથા અર્થ આમ છે=દેવદૈત્યનાં સમુદ્ભવનના પ્રસંગપર શંકર પથ્ય તેમાં વ્યાપૃત હતા એ પૌરાણિક વાર્તા સર્વવિદિત છે. અસ્તુ; તે પ્રસંગે રત્નસમૂહમાં હાસાહલની ઉત્પત્તિ થવાથી તે કોણે સ્વીકારવો એ વિષે વાદ ઊઠતાં સૌએ ના કહી પણ એ સંકટના સમયપર શંકરે તેનું પાન કર્યું ને તેની અસાધારણ વ્યથા સહન કરી એમાં પણ કાંઈ નવમ નથી. પણ વિશેષ માત્ર એજ છે કે એમાંના રૂપજ્ઞ આશીર્વાદ સાથે વસ્તુનિર્દેશ થાયછે. આશીર્વાદ તો રૂપજ્ઞજ છે. વસ્તુનિર્દેશ આ પ્રમાણે છે:— નાગરક્ષાર્થે ગરુડને ભક્ષ થઈને નાયક (જીમૂતવાહન) તું બેસવું ને શ્લોકમાં શંકરનું લોકકલ્યાણાર્થે હાસાહલપાન કરવું, નાયકનું મુહૂર્તભર નિજીવ રહેવું, ને શંકરનું નિમિષમાત્ર મૂર્છિત રહેવું. શક્તિ (શંકર પક્ષે) યિન્મય—શંકરની નૈસર્ગિક—દેહભિન્ન—આત્મિક શક્તિ જે સકલ સજીવનિજીવ પદાર્થનું આદિકારણ અને સર્વશ્રેષ્ઠ મનાય છે તે; (નાયક પક્ષે) કુર્ગા—ગૌરી જે શક્તિરૂપે પૂજાયછે તે (શાકામત).

એ વૃત્તનું નામ અગ્રરા; એનું લક્ષણ=‘સ્ત્રવૈર્ધનાં ત્રયેણત્રિમુનિયતિયુતાસ્ત્રમ્બરા કીર્તિતેયમ્’ એમાં પ્રથમ ગણ્ય ‘મગણ્ય’ છે એ વિષે ભામહ પંડિત કહેછે કે ‘ક્ષેમંસર્વગુહર્દત્તે મગણા મુર્મિદૈવતઃ’ તેમજ આરંભેજ જે યકાર છે એને માટે પણ ‘યસ્તુશ્રીદઃ’ એવું વચન છે,

* ધ્યાનવ્યાજ એ પહેલા શ્લોકમાં બુદ્ધની શલાષા છે. એ શ્લોક આશીર્વાદાત્મક છે. એનો ગદ્યક્રમ તથા અર્થ આમ છે ‘ઇશ્વરમનનનું મિથ્યા ડોળ કરી કુઈ સ્ત્રીનો તું વિચાર કરતો બેઠો છે? નેત્રો ઊઘાડી કામદેવનાં બાણને વશ થયેલી આ અબલાને તારે જરા જોવી જોઈએ; રક્ષણ કરવાની તારામાં શક્તિ છતાં તું તેમ કરતો નથી માટે દયાલુતાનો તો તું માત્ર દંભજ રાખેછે, પણ તારા કરતાં વધારે નિદેય કોઈ છેજ નહિ.’ આ પ્રમાણે સંકોધ વારાંગનાઓએ જેને કહ્યું તે બુદ્ધ તમારે રક્ષણ કરો. એ વૃત્તનું નામ શાર્દૂલવિક્રીડિત. તેનું લક્ષણ=‘સૂર્યાશ્રૈયદિમઃસૌજી સતતગાઃ શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્.’

† બુદ્ધપ્રભુ—જન એત્રે સામાસિક શબ્દ વારંવાર શાક્યસિંહના અર્થમાં વપરાય-

સૂત્રધાર.

* ખેંચ્યું જ્યાં આપ કામે, ઝટ પટલ વગાડ્યું મહામારવીરે
સ્વર્ગસ્ત્રીએ નચાવી નયનં, સ્મિતમુખે જોયું બૃભંગકંપે;
સિદ્ધોએ શીર્ષ નાચ્યું; પુત્રકિતવપુત્રી વિસ્મયે હંદ્રદેવે—
ધ્યાને રીકો; મહાન્ તે અચલ મુનિ સદા પૂર્ણ પાળો તમોને. ૨

નાંચંતે

† સૂત્રધાર:—બહુ વિસ્તાર કરવાનું પ્રયોજન નથી. રાજ્યથી હર્ષદેવનાં † ચરણ-
કમલાધિવ નાનાદેરાગત ગુપ્તમંડલે આજ મુને આ હંદ્રોત્સવમાં
અત્યાદરથી ખોલાવી ઇચ્છુ. જણાવી છે કે “અસ્મત્સ્વામી શ્રીહર્ષે

છે. એ શાક્યસિંહે જોઈ મત પ્રવર્તાવ્યો. નપાળની પાસે કહિક કપિલવસ્તુ નગર
એની જન્મભૂમિ ગણાઈ છે. બુદ્ધને વિજયનો નવમો અવતાર પાશ્ર્વ માનેછે;
‘નિદસિ યજ્ઞવિર્ભરહહ શ્રુતિજાનમ્ મદગદ્દયદંશિતવશુવતમ્ કેશન મૂનવુદ્ધશરીર જયજગ-
દીશ હરે’ એ બુદ્ધ વિષે એમ મનાયછે કે જ્ઞાનની સંપૂર્ણ સમૃદ્ધિનાં બલે તે જન્મ-
મરણભયથી મુક્ત થયો; અને કલ્યાવસાને મળતી સૌસામાન્ય મુક્તિની પૂર્વે જને
મુખક્ષા હોય તેવાને માટે એ અમુક વર્તન બાધછે.

* ખેંચ્યું, ઇત્યાદિ બીજા શ્લોકનો અર્થ આમ છે=કામે પોતાનું આપ ખેંચી પૂર્ણ
સત્તા દર્શાવી, કામના ઈતર સુખોટાએ પોતાનાં પટલ (દોલ) વગાડ્યાં, અપ્સરા-
ઓએ સ્મિતપ્રભંગકટાક્ષાદિ કામપ્રકારવડે પોતાનો પ્રયાસ કર્યો, સિદ્ધ પુરુષોએ
માર્થના કરી નમન કર્યું—સાક્ષાત્ હંદ્ર પાશ્ર્વ અતીવ વિસ્મયાકુલ થઈ ગયો—તથાપિ
દૃઢ ધ્યાનમાંથી જરા પાશ્ર્વ ચલિત થયો નહિ એવો શાક્યમુનિ (બુદ્ધ) તમને રક્ષો.

† સૂત્રધાર:—એને માટે માત્રુપ્રાચાર્ય કહેછે કે ‘ચતુરાનોદનિજ્ઞાનોડનિકમૂષાસમાવૃતઃ
નાનાભાવગતત્વજો નોનિશાસ્ત્રાર્યતત્ત્વવિદ્ વેશ્યોવચારચતુરઃ પૌરુષેણવિચક્ષણઃ નાનાગતિપ્રચા-
રજો રસમાવિશારદઃ નાટ્યપ્રયોગાનિકુળો નાનાજિવ્યકલાન્વિતઃ હંદોવિધાનતત્ત્વજઃ સર્વશાસ્ત્ર-
વિચક્ષણઃ નતદ્ગીતાનુગલયકલાનાલાવભારણઃ અવભાવપ્રયોક્તા ન યોક્તૃણામુવદેશકઃ एवं ગુણમ-
ણોપેતઃ સૂત્રવારોડુમિર્ભાયવે’ વળી કહિ એમ પાશ્ર્વ છે, ‘નાટ્યોપકરણાદીનિસૂત્રમિત્યભિ-
ધીયેને સૂત્રેનારયતીત્યસ્માસૂત્રનારોમનોર્ભવે’ વળી સંગીતસર્વસ્વમાં કહ્યું છે કે ‘વર્તનોયતયા
સૂત્રે પ્રથમં યેન સૂચ્યેત રજ્જુભૂમિ સમાક્રમ્ય સૂત્રનારઃ સચ્ચ્યેતે’

‡ ચરણરૂપી કમલનોજ આશ્રય છે, જને એવા.

*વિદ્યાધર ચક્રવર્તીવિષે નાગાનંદ નામનું અપૂર્વ + નાટક રચ્યું છે, એમ એમ કાર્ણકમયી સાંભળ્યું છે ખરું, પરંતુ તેનો પ્રયોગ દિહો નથી; માટે એ સકલજનાદ્વાદક કવીધરપ્રતિ માનદષ્ટિથી, અથવા અમારાપર કૃપાદષ્ટિથી તું એ નાટકનો યથાવત્ પ્રયોગ કરી દેખાડ." તો હવે ‡ નેપથ્યરચના કરી, પ્રસ્તુત કાર્યનો આરંભ થયો જોઈએ. (આમતેમ ફરી અવલોકન કરતો) અહાહા! સભાજનનાં મન તો એકાગ્ર થયાંજહશે એમાં શંકા નથી; કારણ કે

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

છે શ્રીહર્ષ વિદ્યધ પંડિત, સભા આ છે ગુણગ્રાહિણી,
છે લોકપ્રિય શુદ્ધ એ ચરિત, ને પ્રાવોણ્ય નાટ્યે મમ;
આમાંની પ્રતિવસ્તુ ઈષ્ટદલરા; રાખ્યું શું બાકી હવે?
મત્સન્નાગ્યથી છે સમૂહ જાહિં આ સર્વે ગુણોનો મળ્યો. ૩

* એક દેવયોનિ છે, 'વિદ્યાનરાપ્સરોયક્ષરક્ષોર્ગમર્ષકિન્નરાઃ વિશાલો ગુણકઃ સિદ્ધો મૂતોડમી દેવયોનયઃ' એ અમરવાક્ય છે.

† નાટક=૩૫કનો. એક પ્રકાર. એને માટે માતૃગુપ્તાચાર્યની યથાખ્યા આમ છે :— 'પ્રખ્યાતવસ્તુવિષયે ધીરોદાત્તાદિનાયકમ્ રાજર્થિવંશચરિતં તથા દિવ્યાશ્રયાન્વિતમ્ યુક્તં શૃંગિલ્લાસાદોર્ગુણેર્નાનાવિભૂતિમિઃ શૃંગારચૌરાન્યતરપ્રધાનરસસંશ્રયમ્.....નાટયા-લંકરણેર્નાનાભાષાયુગ્માત્રસંચયૈઃ ચંક્રપ્રવેશકૈરાક્ષાં રસભાવસમુદ્ભૂતમ્ સુખદુઃખોત્પત્તિકૃત-ચરિત્યેવમ્ભૂતામ્ નાટકં નામ તદ્જ્ઞેયં રૂપકં નાટ્યવેદિભિઃ.' ભરતમુનિ સંક્ષેપેજ કહો દેહે કે 'નાટકં ણ્યાતવૃત્તં સ્યાત્' એટલે કોઈપણ પૌરાણિક વા એતિહાસિક વાર્તા પરથી નાટક રચી શકાય. કવિરાજ નર્મદાશંકર કહેછે કે 'અભિનયયુત જનદર્શન, સુવેષવાણીવિષે રસે રહોય, સ્થિતિકૃતિવસ્તુઅનુકરણ, નાટક—૩૫ક સુરમ્યહિતુ હોય.' નાટક દશ્ય કાલ્ય પથ્ય કહેવાયછે અને સામાન્યતઃ કાલ્ય સમયોજન મનાયછે. કાલ્યપ્રકાશકર્તા મમ્મટ લખેછે કે 'કાવ્યં યશસેર્ડ્યકૃતે વ્યવહારવિદે શિવેત-રક્ષતયે સઘઃ પરિનિર્વૃતયે કાન્તાસાંમેતતયોપદેશયુજે' એનો આરંભ કેવો હોવો જોઈએ તેને માટે લખ્યું છે કે 'આશીર્નમસ્ત્રિયાવસ્તુનિર્દેશો વાપિ તન્મુલ્કમ્.'

‡ 'અભિનયનાવેક્ષિતવેશમૂળનાદિકં નેવધ્યમ્'

છે શ્રીહર્ષ શ્લોકમાં કવિ આત્મશલાધાનો દોષ કરેછે. અન્ય કવિઓનું એ સંબંધમાં એથી ઉલટુંજ વર્તન દીધામાં આવેછે. જેમકે 'ભાવરિતોષાદ્વિદુર્ધાનસામ્રમન્યે પ્રયોગ-વિજ્ઞાનમ્' ઇત્યાદિ અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમાં, તેમજ તંસંતઃપ્રાતુમર્હન્તિ ઇત્યાદિ રઘુવંશમાં, તથા પ્રણયિષ્વાદાક્ષિણ્યાહ ઇત્યાદિ બિંદુમોર્ચશીયમાં કવિએ ઘણીજ નમ્રતા દર્શાવી છે.

તો હવે ધેર જઈ ગૃહિણીને મળી સંગીતનો આરંભ કરે. (પરિક્રમાણ કરી નેપથ્યભણી જોતો) *આર્યે, આવ્યું આમ.

નર્ત્રી—(સજ્જલનેત્ર પ્રવેશ કરી) +આર્યપુત્ર, આ આવી હું મંદભાગ્યા. શી આગા છે કાન્ત?

સૂત્ર—(નટીને અવલોકી) પ્રિયે, નાગાનંદનાટકનો પ્રયોગ કરતી વેળાએ આ અકારણ રૂદન શું વાર?

નર્ત્રી—આર્યપુત્ર, રહું એમાં શું આશ્ચર્ય? આપ હવે કુટુંબભરાણને યોગ્ય થયા છે, તથા પોતાની હવે પૂર્ણ વૃદ્ધાવસ્થા થઈ, એમ માની પૂન્યપિતાએ સંસાર ઉપરથી મન ખસેડી, માતાસહિત અમણાંજ પ્રયાણ કર્યું તપોવનમાં ! ‡

સૂત્ર—(સનિર્વેદ) અરે, મારે પરિત્યાગ કરિને શામાટે તપોવનમાં ગયાં મારાં માતાપિતા; રે શું કર્યું હવે મારે! (વિચાર કરી) મારે પણ અનુગમનજ કરવું તેમનું. વૃદ્ધસંવાસુએ છોડી ધેર રહિને શું પ્રયોજન?

અનુષ્ટુપ.

આ ક્રમાગત ઐશ્વર્ય તજી, આજ તપોવને— ‡

જાડું હું પિતૃસેવાર્યે, જેમ જીમૂતવાહન.

૪

(એમ કહિને બંને નિષ્ક્રમણ કરેછે)

ભવભૂતિ પછી ઉત્તરરામચરિતમાં તેમજ માલતીમાધવાદિમાં આજ દોષ કરેછે. ભવભૂતિ જેવા મહાકવિનું આમ બોલવું યથાર્થ છે એમ કેટલાક માનેછે પણ અમારે મતે તો એ એક મહાદોષ છે.

* ‘પત્ની ચાર્યેતિ સંભાષ્યા’ એનું ભરતવચન છે.

† ‘સર્વસ્ત્રીભિઃ પતિર્વાચ્ય આર્યપુત્રેતિ યૌવને’ એ ભરતાસા છે.

‡ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે ‘ગૃહસ્થસ્તુ યદા પશ્યેદ્વલીપલિતમાત્મનઃ અપત્યસ્યૈવ ચાપત્ય તદા-રણ્યં સમાશ્રયેન્ના સંત્યજ્યદ્યામ્યમાહારંસર્વં ચૈવ પરિચ્છદમ્ પુત્રેષુમાર્યાં નિક્ષિપ્ય વનંગચ્છેત્સૈવ વા||’

§ આ ક્રમાગત૦ ૧૨૦ ક્રમાં કવિએ સુહૃદ્ પ્રભાવ સારો જણાવ્યો છે. જેમ અભિજાન-શાકુન્તલમાં કવિ પ્રસ્તુત કાર્યનું સૂત્રધારને વિરુદ્ધરણ કરાવી ‘તથાસ્મિંગીતરાગેણ’ ઈત્યાદિ બોલાવી સૂત તથા રાજાનો પ્રવેશ કરાવેછે તેજ પ્રમાણે આહિ છે. કવિત્વની ખરી કસોટી આવેજ પ્રસંગે છે. વળી ‘જેમ જીમૂતવાહન’ આટલું બોલાવી કવિ નાટકનો એક મુખ્ય નિયમ પાળેછે; કહ્યું છે કે ‘નાસૂચિતં વિશેષાત્રમ્’ અથવા ‘નાસૂચિતસ્યગતસ્યપ્રવેશો નિર્ગમસ્તથા.’

इति प्रस्तावना.

(એટલે *નાયક (અમૃતવાહન) અને †વિદૂષક પ્રવેશ કરેછે.)

નાયક:—(સખેદ) સખે આત્રેય.

शार्दूलविक्रीडित.

રાગસ્થાન અને વળો અગિર છે, જાણું હું એ સર્વથા ;

કાર્યકાર્યવિમૂઢ, એ વિરિત છે કોને ન આ લોકમાં ?

એવું નિંચ છતાં કરે સદ્ગત ઈચ્છા સર્વ જે, યૌવન—

તે સેવા પિતૃનીવિષે, પ્રિયસખે, આલ્યું બધું બચછે ! ૫

વિદૂષક:—(સરોપ) ‡ વયસ્ય, અરેઅર આ તારાં અવન્મૃત માતાપિતાની અતિદીર્ઘ સેવામાં વનવાસક્રમ સહન કરી તું બહુજ કષ્ટિત થયો ; માટે હવે તો મ્મિ વૃદ્ધસેવાબંધનમાંથી મુક્ત થઈને કૃપા કરિને યથેચ્છ ઉપભોગ કર કેવલ રાજ્યસુખનો.

નાયક:—મિત્ર, વાસ્તવિક નથી મ્મિ તારું કહેવું, કેમકે

शार्दूलविक्रीडित.

શોભે તાતસમીપ ભૂમિપર, શું તેનો સુસિંહાસને ?

વૃદ્ધાંધિદય સેવવાર્થો સુખ જે, તે શું મળે રાજ્યમાં ?

ભુકતત્યકત પિતાતણાંથો સુખ જે, ત્રૈલોક્યમાં તેવું શું ?

(માટે) વૃદ્ધત્યાગ કરી હું રાજ્યસુખને મિથ્યા ગણું સર્વથા. ૬

વિદૂ. — § (સ્વગત) ધન્ય છે મ્મિનો વૃદ્ધચરણસેવાવિષે પ્રેમ આ ! (વિચારિને) અસ્તુ, ત્યારે તો આમ પણ કહેવું હવે (પ્રકારા) મિત્ર, માત્ર રાજ્ય-સુખનેજ ઉદ્દેશિને નથી કહેતો હું. ખીજાં પણ તારાં કર્તવ્ય બહુ રહ્યાં છે.

* પુરુષપાત્રવર્ગમાં મુખ્ય. મ્મિ પતિ, ઉપપતિ કે વૈશિક હોય. આ નાટકનો નાયક ધારોદાત્ત છે. એની બ્યાખ્યા આમ છે ‘શ્રાવિકત્યનઃ ક્ષમાવાનતિર્ગમીરો મહાસત્ત્વઃ સ્થેયાન્નિગૂઢમાનો ધીરોદાત્તો દૃઢવ્રતઃ કથિતઃ’

† સાહિત્યદર્પણમાં કહેછે કે ‘કુસુમવસન્તાદામિભઃ કર્મવર્ણેશભાષાદ્યૈઃ હાસ્યકરઃ કલહર-તિર્વિદૂષકઃ સ્યાન્સ્વકર્મજઃ’

વળી મુધાકરમાં લખ્યું છે કે ‘વિકૃતાહુલ્લોચોવેશીર્હાસ્યકારી વિદૂષકઃ’

‡ ‘વિદૂષકેનવક્તવ્યો વયસ્યેતિ ચ ભૂવતિ.’

§ ‘અશ્રાર્થેચ્છલુપદ્વસ્તુ તદિહસ્તગતંતનમ્ સર્વશ્રાવ્ય પ્રકાશં સ્યાન્...’

નાયક:—(સસ્મિત) કર્તવ્ય સર્વે કચ્ચાંજ છે તો સગે, સાંભળી લે એકવાર સઘળું.

દિંડી.

ન્યાયમાર્ગે મેં યોજું મજ સર્વ, સજ્જનો કર્યા સુખી ન મને ગર્વ;
સ્વસાદૃશ્ય દીધું બંધુજનોને મેં; રાજ્યપાલન પણ કર્યું અતિપ્રેમે.
ઈપ્સિતાધિક્કશ્વલરા મુકલ્પવૃક્ષ— અર્પ્યું અર્થીને સકલજનોસમક્ષ;
ક્રિયાં કર્તવ્યો છે રહ્યાં વયસ્ય? ખરું કહેછે કે માત્ર કરે હાસ્ય? ૭

વિદૂં—વયસ્ય, તારે અતિ સાહસિક શત્રુ મતંગહુતક સમાસજ હોવાથી તારા પિના રાજ્ય કદાપિ સુરક્ષિત છેજ નહિ, યદ્યપિ પ્રધાનામાત્યાદિ-સંયુક્ત છે તથાપિ.

નાયક:—શું? એ મતંગ મારું રાજ્યહરણ કરશે એવી શંકા થાયછે તને વયસ્ય !

વિદૂં—એમાં શા સંદેહ !

નાયક:—હં, એમ થયું ત્યારે શી ચિંતા છે? આ શરીરાદિ જે કાંઈ વસ્તુ મારી છે તે સર્વે મેં પરાપકારાર્થેજ યોજવા ધારી છે, તો રાજ્યજેવી મિથ્યા વસ્તુની શી ગણના હોય? માટે પિતાની આમાનુસાર વર્તવું એજ પ્રાપ્ત છે; તેમની એવી આજ્ઞા છે કે “વત્સ જીવતવાહન, આ સ્થાનમાં બહુ દિન સામઠા ગાળ્યાથી સમિષ્ટ, દર્બ, પુષ્પાદિ વસ્તુ પુષ્કલ મળી આવતી નથી, તેમજ કંદ, શ્વેત, ફલ, નીવારાદિ ચિરોપભોગથી ખૂટવા આભ્યાં છે તેથી મલચગિરિ જઈ ત્યાં કોઈ નિવાસયોગ્ય આશ્રમસ્થાન જોઈ આવ ” માટે ચાલ, તેજ દિશાએ વળીએ.

વિદૂં—જેવી વયસ્યની ઇચ્છા (બંને નિષ્ક્રમણ કરેછે એટલે નાયકને એકાએક નિરપ્તતા) અહો, વયસ્ય, આ સિંગધર્મદનતરુવનની સુગંધિથી પૂર્ણ ને વિષમ ગિરિતટપરથી પડતા જલપ્રવાહના શીતલ કણયુક્ત મલયા-નિલથી આપણો માર્ગપરિશ્રમ દૂર થઈજઈ જાણે પ્રથમસંગમોત્સુક પ્રિયાનું આલિંગન થયું હોયની તેમ રોમાંચિત થાયછે આ તારું શરીર !

નાયક:—(સવિસ્મય) અહો, ખરે મલયાચલઆગળજ આવી પૂંઆ આપણે, (આસપાસ દ્રષ્ટિ કરતાં) અહાહા, કેવી રમણીયતા છે આ ગિરિવરની !

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જ્યાં ઉન્મત કરી સુચંદનરસ સ્ત્રાવે વપુધર્ષણે,
 જ્યાં ગાજે બહુ ગંદરો જલતણા વીચિત્રતિશજ્જથી.
 પાસલકતકરકત છે ગિરિશિલા સિદ્ધાંગનાને જવે,
 એવો આ મલયાદિ રમ્ય કરતો ઐત્સુક્ય ચિત્તે મુજ. ૮
 માટે આવ ઉપર ચડિને કોઈ નિવાસયોગ્ય આશ્રમસ્થાન જોઈએ
 (ઉપર ચડવા જેવું દાખવી દક્ષિણનેત્રસ્પંદન સ્વયવતો) સખે,

ગીતિ.

* ફરકે મમ જમણું નયન, ફલસ્પૃહા તો નથી મને કાંઈ,
 પણ, મુનિવચ્ય નહિ મિથ્યા; સૂચવતું એ હરો શું કલ્યાણ? ૯
વિદૂં— વયસ્ય, પ્રિયવસ્તુની પ્રાપ્તિનો અવસર નિકટ છે એવી એની સ્વચ્છ
 હોય એમ મને તો ભાસેછે.

નાયક— કદાચિત્ તું કહેછે તેમ સંભવે પણ ખરું.

વિદૂં— (વિલોકી) વયસ્ય, જો, જો, આ અતિસ્નિગ્ધ વૃક્ષોની કુંજથી સુશોભિત
 સ્થલ, હોમદ્રવ્યસુવાસયુક્ત ધૂમાડો નિકળતો જાણાયછે તેથી, તથા
 પશુઓ ભયવિના સ્વસ્થ એકાં છે એ ઉપરથી, નિઃશંક કોઈ તપોવન
 હોય એમજ ભાસેછે મને.

નાયક— કીક લક્ષમાં લીધું મિત્ર, ખરે આ તપોવનજ છે; કેમકે,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

વસ્ત્રાર્થે પુરતોજ આ તરુત્વચ્ચા કાપી દયાથી લોધી,
 ને આ ભગ્નકમંલુરજ દિસે સ્વચ્છાંજુમાં સ્પષ્ટ જે,
 આ જાજાં કટિસૂત્ર છે ત્રુટિત, જે નાખી દીધાં બાલકે;
 ને આ સામપરો સદાશ્રવણથી બોલે શુકો હર્ષથી. + ૧૦

* ફરકે ઉત્પાદિ શ્લોકમાં નાયકનાં દક્ષિણ નયનનું સ્ફુરણ થયું એમ જણાવેછે.
 સંસ્કૃત કવિઓ બાહુનયનાદિનાં સ્ફુરણને ભાવિયુભાશુભસૂચક ગણેછે. જુઓ
 અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ 'શાન્તમિદમાશ્રમવર્ગં રફુરતે ચ બાહુઃ કુતઃ ફલમિહાસ્ય'

+ ને આ.....શુકો હર્ષથી=વારંવાર એકનાએક શબ્દોના ઉચ્ચારનાં શ્રવણથી
 શુકો તે બોલતાં શિખેછે એ સંસ્કૃત કવિઓમાં સાધારણ કલ્પના છે; જુઓ
 કાદંબરીપૂર્વભાગમાંનો મંગલશ્લોક 'જગુર્ગૃહેઽભ્યસ્તસમસ્તગૃહ્ણેઃ સસારિકૈઃ પંજરવર્તિભઃ
 શુકૈઃ નિગૂઢમાળા વટવઃ પદેવદે યજ્ઞેષિ સામાનિ ચ યસ્ય શાક્ષિતાઃ'

તો આવ, પ્રવેશ કરી અવલોકન કરીએ (તેમ કર્યા પછી સવિસ્મય)
અહાહા, શંકાયુક્ત વેદવાક્યનું વિવેચન કરવામાં ઉચ્ચુક્ત આનંદી મુનિજનનાં,
તથા મુખે વેદપાઠ કરતા કુમળાં સમિધ્ કાપતા ન્યપિપ્પાલકોનાં, અને નાનાં નાનાં
તરુના ક્યારામાં જલસિંચન કરતી ન્યપિકન્યાઓનાં મધુર દર્શનથી આ તપોવન
પ્રસાંત રમણીય દિસેછે ! વળી,

માલિની.

*મધુપમધુરશબ્દે આપતાં આવકાર,
શ્વલનતશિર વંદે સ્પષ્ટ માનાનુસાર,
કરો સુકુસુમવૃષ્ટિ પ્રીતિથી અર્ધ આપે,
તરુ અતિથિસપર્યા છે શિષ્યાં ભૂપ્રતાપે. ૧૧

તેથી નફો આ નિવાસયોગ્ય આશ્રમસ્થાનજ છે, અહિં રહ્યાથી સર્વથા
આપણે નિશ્ચિંત થઇશું.

વિદૂઃ—વળી જોવું વયસ્થ, આ હરિણો પોતાનાં મસ્તક સહજ વાંકાં કરી,
મુખમાંનો દર્ભગ્રાસ અર્ધ આર્ધ જઈ, શ્વેપ અર્ધભાગ એમનોએમજ
રાખી, પોતાના કાણું જરા જિંચા કરિને તથા આંખ સ્વસ્થ મિચી
એકાગ્ર ચિત્તે કાંઈક સાંભળવામાં લીન થયલાં મારા લક્ષમાં આવેછે. †

નાયક:—(જરા કાન ઘડીને) ઠીક લક્ષમાં લીધું સખે, એમજ છે,

સગ્ધરા.

સ્થાનપ્રાપ્તિપ્રસંગે પ્રકટ થમક છે મધ્ય તાર સ્વરોમાં, ‡
વીણાતંત્રીધ્વનિં તો ખરરવસમો શ્રાવ્ય છે સ્પષ્ટ જોમાં,
એવું કો ગાન રૂડું મધુર રસભર્યું સાંભળે, વક્ર અંગ—
રાખી બંધ ધ્વનિં તે મુખતૂળકવલજીદનો આ ફુરંગ. ૧૨

વિદૂઃ—વીણાસહિત ઉત્તમ પ્રકારનું ગાયન આ તપોવનમાં એ કોણ કરતું
હશે વયસ્થ ?

* મધુપમધુરશબ્દે ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કવિએ બહુજ ઉત્તમ પ્રકારની ઉત્પ્રેક્ષા
વાપરી છે. શ્રીદર્શના બુદ્ધિવિલાસ (Flights of Imagination) નું નિદર્શન આપતી
વેળાએ બહુશઃ આજ શ્લોક અપાય છે.

† આ વાક્યમાં સ્વભાવોક્તિ અતીવ ઉચ્છ્રેષ્ઠ છે ‘સ્વભાવોક્તિરસી ચારુધ્યાવદ્વસ્તુર્વર્ણનમ્’

‡ સ્થાન, થમક, મધ્ય, તારાદિ શબ્દો સંગીતપરિભાષામાંના છે.

નાયક:—કોમલ આંગળીએ તાર દબાવાથી વીણા સ્પષ્ટ રાગ કરતી સંભળાતી નથી તેથી ખડૂજ શ્રદ્ધ મને મધુર સ્વરે ગાયન ધાયછે (આંગળીવડે દેખાડતો) આ દેવાલયમાં દેવતારાધન કરતી કોઈ દેવાંગના એ સતીણ ગાયન કરતી હોય એમ ભાસેછે.

વિદૂં—વયસ્ય, ચાલ, આપણે પણ પ્રવેશ કરીએ એ દેવાયતનમાં.

નાયક:—ઠીક સંભાર્યું; દેવદર્શન અવશ્ય કરવુંજ જોઈએ, ચાલવું. (આગળ ધસતાં અકસ્માત અટકી) સખે, જોવાને અયોગ્ય કદાચિત્ કોઈ સ્ત્રી હોય તો? માટે આ તમાલવૃક્ષને આથે ઉભા રહી દેવદર્શનના સમયની વાટ જોઈએ (તેમ કરેછે એટલે ભૂમિપર એસી વીણા વગાડતી નાયિકા (મલયવતી) દાસીસહિત દષ્ટિયે પડેછે).

નાયિકા—

પદ.

ભગવતિ ગૌરિ વંધે કૃપાલો

દાસી જાણો હવે મુજ દુઃખ ટાળો—ભગવતિં ધ્રુવં

બકત ધણાનાં કાર્ય કર્યાં છે

તેમજ મમ મનવાંછિત આલો—ભગવતિં ૧૩

નાયક:—(સાંભળી રહી) વયસ્ય, ધન્ય છે એ ગાયન ને વાદ !

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

* વ્યક્તિવ્યંજનધાતુઆદિ દશ તે આ સુંદરીમાં દિસે,

લંઘિતદ્રુતમધ્ય સર્વ લયને વિસ્પષ્ટ કીધા ત્રિધા,

ગોપુચ્છાદિ ત્રિજી પ્રશસ્ય યતિયો દિસે સુસંપાદિતા,

ને વાદાનુગત સ્ફુટ ત્રણવિધિજ્ઞાન ક્રમે દાખવ્યું. ૧૪

દાસીચતુરિકા—રાજદારિકે, ક્યારની વીણાવાદ તું કરેછે તથાપિ તારી આંગળીને કબ્જ નથી થતું શું?

નાયિકા—† હુંજે, ભગવતીની આગળ વગાડવાથી મારા હસ્ત કદાપિ પરિશ્રમ પામે એમ તું માનેછે શું?

* વ્યક્તિં ઇત્યાદિ શ્લોકમાં વ્યક્તિ, વ્યંજન, ધાતુ, સયાદિ શબ્દો સંગીતશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દો છે.

† ‘હંજે હંડે હલાહુને નીલાં ચેથેં સ્ત્રીં પ્રતિ’ એ અમરકોશનું વાક્ય છે.

ચતુ— રાજકન્યે, સત્ય કહુંછું હું કે આ નિર્દય દેવીઆગળ વાદથી શું?
કન્યાકુન્દર નિયમા ને ઉપાસનાથી આટલો દીર્ઘ કાલ થયાં તું એને
સેવેછે તથાપિ એની પ્રસન્નતા તો લેશમાત્ર પણ જાણાતીજ નથી.

વિદૂ— વયસ્ય, આ તો * કન્યા છે, એને જોવામાં શો ખાધ હોય?

નાયક— નિઃશંક કાંઈજ નહિ. કન્યા સદૈવ નિર્દયવરના છે ; પણ કશાપિ
આપણને જોઈને ખાલસ્વભાવનેલાંવે ભય ને લજ્જાથી આંહિ
વિશેષ જીભાં રહેશે નહિ ; માટે આ તમાલવૃક્ષને અંતરેજ રાહને
જોઈએ આપણે (ખતે અવલોકન કરેછે).

વિદૂ— (સતિસ્મય જોતો.) વયસ્ય, આશ્ચર્ય, જો, જો, આ સ્ત્રી વીણા-
વિગાનથીજ માત્ર કણને સુખ આપતી નથી, પણ એનાં વીણા-
આનુકૂળરૂપ સૌંદર્યથી નેત્રને પણ સમાનજ હર્ષ ઉત્પન્ન કરેછે.
એ તે કોણ હશે વાત? હશે કોઈ દેવકન્યા કે નાગકુમારી; કે કોઈ
†વિદ્યાધરાત્મજ કે સિદ્ધકુલસંભવા હશે એ?

નાયક— (સપ્તઃ અવલોકન કરતો.) કોણ હશે તે કાંઈજ કળી શકાતું નથી
મિત્ર ; તોપણ આટલું તો મને સત્યજ વાસેછે કે,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

કીધાં નેત્ર કૃતાર્થ સત્રે ઈહરિના, જો એ હશે સ્વર્ગજ ;

જો નાગી, શરિશૂન્યતા નહિ રહો પાતાલમાં એ મુખે ;

(પાતાને જોતાં) જાતિ આ સકલાન્યજાતિજયિની, વિદ્યાધરી હોય જો ;

કીધા સિદ્ધ પ્રસિદ્ધ વિશ્વવિષયે, સિદ્ધાંગના જો હશે. ૧૫

વિદૂ— (નાયકને નિરખી સહર્ષ સ્વગત) હું—ઠીક સપડાયો છે ખડુ દિવસે
ભગવાન કામદેવના અપાઠમાં આજે મારો પ્રિયસખા ; અથવા
(જોજનાભિનય કરતો) આ મજ પ્રાણાણના અપાઠમાં કહ્યે તોએ
કાંઈ ચિંતા નહિ.

ચતુ— (સપ્રણય) રાજદારિકે, સત્યજ કહુંછું ; ઈષ્ટસિદ્ધિ ન કરતી આ નિંકુર
દેવીઆગળ ગાવાથી શું ?

(*) કન્યાત્વનું લક્ષણ સુધાકરમાં આમ આપેછે 'તત્ર કન્યાત્વજ્ઞતા સ્વાત્સ-
લજ્ઞા પિતૃનાલિતા સર્વલોકોલેષુ વિલજ્ઞા પ્રાયો મુખ્યાગુણાન્વિતા' ॥

†વિદ્યાધરાદિ દશ દેવયોનિમાં સિદ્ધ પથ છે. જુઓ પાનુ ૧૦ મું *

§ ૭૬ ; એને સદૈવ નયન છે એ પૌરાણિક કથા પ્રસિદ્ધ છે.

નાયિકા—(સરોષ) જોને કૃપાલુ ગૌરીનો અધિક્ષેપ કરતી ; આજ પ્રસન્ન થઈને દેવીએ વરપ્રદાન કર્યું છે.

ચતુ—(સહર્ષ) હેંહેં! કહે ત્યારે શેા પ્રસાદ દર્શાવ્યો વાર ?

નાયિકા—હું, મારાં *સ્વપ્નનું મને એમ ભાન થાયછે કે જાણે વીણા વગાડતી વેળાએ મને દેવીએ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે “વત્સે મલયવતિ, આ તારાં વીણાચાતુર્યથી ને સવિશેષ તારી બાલભાવકુહર દઢ ભક્તિથી હું સંતુષ્ટ થઈ છું ; માટે સત્વર હવે વિદ્યાધરચક્રવર્તી સ્વતઃ અહિં આવી પાછિગાહણ કરશે તારું.”

ચતુ—(સહર્ષ) એમ છે ? ત્યારે તો એ સ્વપ્ન શાનું ? દેવીએ મનોવાંછિત વરજ આપ્યો એ તો.

વિદુ—(સાંભળીને) વયસ્થ, ખરે દેવીદર્શનનો યુક્ત સમય તો આજ છે, માટે આવ દેવીગૃહમાં પ્રવેશ કરીએ.

નાયક—ના ના, અમણા નહિ.

વિદુ—(નાયકને બલાત્કારથી ખેંચતો) સ્વસ્તિ † ભવત્યે ; આ ચતુરિકા સત્યજ કહેછે (નાયકને હેંદ્રી) દેવીએ ‡ વરજ આપ્યોછે.

નાયિકા—(સલજ્જ બિભી થઈ) હું, (નાયકને હેંદ્રી) આ દિવ્ય પુરુષ કોણ હશે વાર ?

ચતુ—(નાયકને નિહાળી) એની અસાધારણ કાંતિનેલીધે હું તો એમજ અનુમાન કરી શાઉંછું કે ગૌરીપ્રસાદાત્મ વર આજ હશે.

નાયક—(નાયિકા સસપુહ ને સલજ્જ નાયકને નિરખતી હજી બિભીજ થઈ રહી છે તેને)

દ્રુતવિલંબિત.

તરલ વિસ્તૃત નેત્ર રિસે તવ,

ધન પીન સ્તન કંપિત આસથી ;

અમિત છે તનુ એ અધિકું તપે,

વર્ણા વૃથા અમમાં કચમ તં પડે ?

૧૯

* નાટકમાં સ્વપ્નાદિ પાંચ અંતરસંધિ કહેવાય છે. માતૃગુપ્તાચાર્ય કહેછે કે ‘સ્વપ્નો-દૂતશ્ચલેલશ્ચ નેપથ્યોક્તિસ્તયૈવચ્ચ આકાશવચ્ચનં જોતિ જોયા કાંતરસંશ્રય.’

† ‘વરવલ્લો તુ યાસ્ત્રી ર્યાદસંશ્રયા વ યોનિતઃ તાં બ્રૂયાદ્ભવતીતિ...’ મનુસ્મૃતિ.

; ‘વર’ શબ્દ સંસ્કૃતમાં બે અર્થે પ્રવર્તેછે ; ૧. પ્રસાદ ; ૨. પતિ.

નાયિકા—હુંને ચતુરિકે, અતિસાધવસને લીધે નથી થીભી રહી શકતી હું આ પુરુષાભિમુખ. (એમ કહી સલન્ન ને વકટખિટ્ટી નાયકને નિરખતી કંચિત્ પરાક્રમ થીભી રહેછે).

ચતુ—રાજપુત્રિ, આ વર્નન યોગ્ય છે કે ?

નાયિકા—ચતુરિકે, આ પુરુષ આગળ હું નથીજ થીભી રહી શકતી, માટે ચાલ અહિંથી, કોઈ ધંતર દિશાએ વળીએ. (ઊઠવાની ધમ્મજાણાવેછે).

વિદૂ—વયસ્ય એ માત્ર લન્નગ્રસ્ત થઈ ગઈ છે. ચિંતા નહિ; મારી પઠિતવિદ્યાનોજ યુર્તભર ઉપયોગ કરું (વિચાર કરી) રાજકન્યે, આ તપોવનમાં આવેજ સંપ્રદાય છે થું કે ગૃહાગત * અતિયિને સ્વાગતસુધાં ન કરવું ?

ચતુ—(નાયિકાને વિણાડી સ્વાગત) મારી સખીનું ચિત્ત નિરાંક રમમાણ થયલું ભાસેછે આ પુરુષમાં, તો હુંજ આમ કરું (પ્રકાશ) સ્વામિકન્યે, આ વિપ્રવર ઠીક કહેછે; † અભ્યાગતનો સત્કાર અવશ્ય કરવો જોઈએ, ત્યારે આ મહાનુભાવના સંબંધમાં કેમ બૂલ ખાયછે ? નહિતો રહે, હુંજ એનો યોગ્ય આદર કરુંછું. (નાયકને) આર્ય સ્વાગત છે આપના ચરણયુગલને; આસનપરિગ્રહણથી આબૂષિત કરવો આ પ્રદેશને.

વિદૂ—વયસ્ય, યોગ્ય કહેછે આ ચતુરિકા: ‡ યુર્તમાત્ર વિશ્રાંતિ આવશ્યક છે.

નાયક:—માન્ય છે તે મારે (બંને બેસેછે).

નાયિકા—(દાસીને) રે પરિહાસકુશલે, મા કર આમ; જો કદાપિ કોઈ તાપસ જોશે તો મને કેવલ હું વિનયરહિત ગણી ફાડશે. (ચિટલામાં કોઈ તાપસ પ્રવેશ કરેછે).

* 'एकरालं हि निवसन् ब्राह्मणोद्यतिरिःस्मृतः। अनित्यारवास्वितिर्यस्मात्तस्माद्यतिरि-
रुच्यते ॥ भगुरुभृति.

† 'गुह्यरभिर्द्वाजातीनां वर्णानां ब्राह्मणोगुरुः। पतिरेको गुरुःस्त्रीणां सर्वस्याभ्यागतो गुरुः' ॥

‡ યુર્તના અવધિવિષે અમરસંહ કહેછે કે 'મહાવશ નિમેષાસ્તુકાષ્ટાવિશનુતાઃકલ્પઃ। તાસ્તુર્જિશક્ષણમેતુમુક્તો દ્વાદશાસ્ત્રિયાશ્' ॥

§ 'इतिपण्यं जयं प्राह विषयं भरते मुनिः' ।

તાપસશાંકિલ્ય:—(સ્વગત) *કુલપતિ કૌશિકે આગા કરી છે કે “વત્સ શાંકિલ્ય, ભવિષ્યમાં વિદ્યાધરચક્રવર્તી થનાર ઊમ્મૂતવાહુન આ મલચવતી પર કહિ આભયો હશે તેની સાથે પોતાની ભગિની મલચવતીના વિવાહની યોજનાને તેને જાવાને સિદ્ધયુવરાજ મિત્રાવસુ પિતાની આગાથી ગયો છે, તેની વાટ જોઈ મલચવતી ખેસી રહેવાથી મધ્યાહ્નસપનના + સમય કદાપિ વીતી જશે, માટે તેડી લાવ તેને.” તો ગૌરીમૂલ જઈને તેડી જઈ મલચવતીને. (પરિક્રમણથી જુમિ પર દૃષ્ટિ પડતાં) અહો, આ પાંચુલ જુપ્રદેશમાં આ સ્પષ્ટ ચક્રાંકિત પદ્મકિત કેળી? (આગળ ઊમ્મૂતવાહુનને જોઈ) નિઃસંશય એ આ મહાપુરુષનીજ સંભવેછે.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

† ઉચ્છીષ સ્ફુટ મસ્તકે શુભ દિસે જુમધ્ય ઊર્ણા રુડી
રકતાંબોજસમાં સુનેત્ર દિસતાં; વક્ષઃસ્થલે સિંહસો;
ચક્રાંક સ્ફુટ છે પદ્મયવિષે, ભાસે મને તેથી કે—
એ વિદ્યાધરચક્રવર્તિપદ્મવો પાખ્યાવિના ના રહે. ૧૭.

અથવા સંદેહ શા માટે હોવા જોઈએ? નક્કી એજ ઊમ્મૂતવાહુન. (મલચવતીને જોઈ) અને આશ્ચર્ય, રાજપુત્રી મલચવતી પણ આ અહિંજ છે. (ખંતેને નિરખી) આહાહા, જો આ પરસ્પરાનુકૂલ યુગલની ઘટના ખરૂંદેવ કરશે તો યુક્તકારી કહેવડાવવાની કાર્તિ તેને પણ ખહુ દિવસે મળશે. (અકસ્માત્ આગળ જઈ) કુમાર, સ્વસ્તિ ભવતે.

નાયક:—§ ભગવન્, § ઊમ્મૂતવાહુન આપને પ્રણામ કરુંછું (ઊઠવા પ્રયત્ન કરેછે).

* ‘મુનોનાં વક્ષસાહર્લે યોગ્નદાનાદિયોષણાન્ । બધ્યાવયતિ વિપ્રાધિઃ સ વૈ કુલપતિઃ દમૃતઃ’ ॥

† ‘સતતં યંજને જ્ઞાને’ એ વિશ્વકોપનું વાક્ય છે.

‡ ઉચ્છીષ સ્ફુટનું ઇત્યાદિ રસોકમાં ચક્રવર્તીનાં સામુદ્ધિક લક્ષણો કહી છે.

§ ‘દેવાનામપિ યે દેવા મહાત્માનો મહર્ષયઃ ભગવન્નિતિ તે વાક્યા યાસ્તેષાં ઘોષિતસ્થા’ ॥

શાંકિલ્ય:— વત્સ, ચિરંજીવ. (જોડતો જોઈ) ન લેવો ન લેવો એ મિથ્યા શ્રમ.
 “સર્વસ્યાભ્યાગતો ગુરુઃ” એ વચને તુંજ આશા પૂર્વક છે;
 માટે આસનઉપર બેસવું સ્વસ્થ. (મલયવતીને) વત્સ, સ્વસ્તિ
 ભવત્યૈ.

નાયિકા:— આયં, પ્રણામ કરુંછું.

શાંકિલ્ય:— વત્સે, (નાયકને દેખાડતો) યોગ્ય ભર્તા તુંને સદા પ્રાપ્ત પશ્ય.
 રાજકન્યે, કુલપતિ કૌરિકે કહાવ્યું છે કે મધ્યાનહસવનનો અવસર
 વીતી ન જાય એમ સત્વર આવવું.

નાયિકા:— જેવી ગુરુની આચા. (સ્વગત).

ગીતિ.

* આમ પડી ગુર્વાણા, આમ દયિતઃશનસુખ, એવચ્ચે—

વિમૂઢ ગમનાગમને દોલાસમ જનિ ગયું હૃદય મારું. ૧૮

(લજ્જા ને પ્રેમસહિત નાયકપ્રતિ વક્ત્ર દષ્ટિથી જોતી મલયવતી દાસી ને
 તાપસસહિત નિષ્ક્રમણ કરેછે).

નાયક:— (સોલંક નિઃશ્વાસ નાખી નાયિકાને જોતો)

અનુષ્ટુપ.

જઘનાભારથી મંદ ગતિયાળી, જતાં જતાં—

અન્યત્રાપિ, પગો મારે હૃદયે રે મુકી ગઈ ! ૧૯

વિદૂઃ— વયસ્ય, દશ્ય વસ્તુ દિઠી ને શ્રાવ્ય સાંભળી ; તો હવે આ મધ્યાનહ-
 સમયના પ્રચંડ સૂર્યાતપથી દિગુણિત થયેલો મારો જ્વરાગ્નિ
 ધમધમેછે ; માટે ચાલ સત્વર કે કોઈ તાપસનો અતિથિ થઈને
 કાંઈ કંદ, શૂલ, ફલવડે પણ મારા પ્રાણને આધાર આપું.

નાયક:— (જોયે અવલોકન કરી) અહો, ભગવાન્ સહસ્ત્રરશ્મિ તો આકાશને
 મધ્યભાગે આવી પૂંચ્યા.

---

* આમ પડીં ઇત્યાદિ શ્લોકને સરખાવો ‘કૃત્યયાંમિન્નવેશ્વાત્મ્નુ’ ઇત્યાદિસાથે,
 અભિજ્ઞાનશાકુંતલ.

શાર્દૂલવિક્રીષિત.

પાંડુ ડોક કરી મુચ્ચંનરસે, સંતાપશાંત્યર્થ જે,
 સંમકત સ્વીય કર્ણતાલપવને વીજે વળી આનન ;
 સિંચેછે જલ ફેવું આ નિજ ઉરે લક્ષો મહાહસ્તથી ;
 મૂકાં શલ્લકની સ્થિતિસમ દશામાં છે મળેનો પતિ.

૨૦

(નિઃશ્વાસ નાખતો વિદૂષકસહિત નિષ્કમણ કરેછે).

इति प्रथमोऽङ्कः

અથ પ્રવેશક :

દાસીમનોહરિકા—(પ્રવેશકરી સ્વગત) રાજકુમારી મલયાવતીએ મૂને આગા કરી છે કે “ મનોહરિકે, મારા મિત્રાવસુને જવાને બહુ સમય થયો, માટે જઈને જો કે તે પાછો આવ્યો વા નહિ.” માટે તે આદેશાનુસાર ત્યાં જઈને જોઈ આવવું (નેપથ્યભણી જોઈ) પણ વળી આ કોણ અસાધારણ ત્વરાથી આવેછે આમ? અરે, એ તો ચતુરિકા ! (ચતુરિકા આવી તેને) હવે ચતુરિકે મારે પરિહાર કરી તું ક્યાં જાયછે આટલી ત્વરાથી વાર ?

ચતુ— હવે મનોહરિકે, ભર્તૃહારિકા મલયાવતીએ મૂને આગા કરી છે કે “ ચતુરિકે, *પૂજ્ય મિણવાનો પણ અમ મારાં શરીરથી હવે સહન થતો નથી, અને તેમાં વળી આ શરદાતપથી મારે સંતાપ વિશેષ કષ્ટકારી થાયછે, માટે કોમલ કદલીપત્રવેષિત ચંદનલતાગૃહમાં †ચંદ્રમણિ શિલાપર મારે માટે રાખ્યા સજ્જ કરી આવ.” તદનુસાર હું કરી આવી ; તો હવે તે નિવેદન કરું તેને.

મનો— એમ હોય ત્યારે તો સાવર જ ને કહે કે તે ત્યાં જઈને દૂર કરે તેનો સંતાપ.

ચતુ—(સસ્મિત સ્વગત) ‡ અરે એ સંતાપ તે કાંઈ એમ શાંત થયું? મૂને તો ભાસેછે કે તે સુંદર ને શીતલ ચંદનલતાગૃહથી તો હલદો વિશેષ થયું એ સંતાપ. (પ્રકાર) ઠીક છે, તું જ ત્યારે ; હું પણ જઈને રાજકન્યાને નિવેદન કરું કે ચંદ્રમણિશિલાતલ સજ્જ છે. (મને નિઃક્રમણ કરેછે).

* આ વાક્યમાં કવિ સૂચના કરેછે કે નાયિકા કામગીડાભિભૂત છે.

† એ મણિપર ચંદ્રજ્યોત્સ્ના પડે કે તત્કાલ એમાંથી શીતલ જલ ઝરવા માંડેછે. સ્વભાવતઃ એ શિલા બહુ જ શીતલ રહેછે.

‡ આ ભાષણથી એમ જણાઈ આવેછે કે આ દાસી કામશાસ્ત્રનાં જ્ઞાનવાળી તેમજ સામાન્યતઃ સ્વધર્મા વિષયમાં સ્વનામાનુસાર બહુ જ હસે છે.

હાતે પ્રવેશક:*

(એટલે ઉલ્લંઘિત સ્થિતિમાં મહાયવતી દાસીસહિત પ્રવેશ કરે છે.)

નાયિકા—(નિઃશ્વાસ નાખતી સ્વગત) રે હૃદય, તે સમયે મને લક્ષિત કરી તે પ્રિયજનની સમીપથી દૂર લઈજનાર પણ તુંજ, અને આને હવે તેજ પુરુષવિષે જઈ નિવાસ કરનાર પણ સ્વતઃ તુંજ! અરે આ તે કેવી સ્વાર્થપરતા તારી વારૂ? (પ્રકાશ) હંજે અગ્નિરિકે, મને ગૌરીગૃહ-ભણી લઈ જ.

ચતુ—(સ્વગત) ચંદનલતાગૃહને વિચારે નિકળી વળી ગૌરીગૃહ કેવું? (પ્રકાશ)
ચંદનલતાગૃહમાં જવાને નિકળિને વળી આ શું?

નાયિકા—(સલજી) હંજે, ઠીક સ્મરણ થયું, ચાલ ત્યાંજ.

ચતુ—રાજકન્યે, આવવું મારી પાછળ પાછળ. (નાયિકા તેમ ન કરતાં અન્ય માર્ગે જાયછે તેને જોઈ સંદેગ સ્વગત) આ તે કેટલી હૃદય-શય્યતા એની! મારી પાછળ પાછળ આવવાનું મુકા ગૌરીગૃહભણી જવા માંડયું! (પ્રકાશ) રાજદારિકે, ચંદનલતામંડપમાં જવાને માર્ગ તો આ અહિં છે માટે આમ આવવું (નાયિકા સવિસ્મય ને સસ્મિત ત્યાં જાયછે.) આ રહ્યો તારો લતામંડપ, પ્રવેશ કરી પેલી ચંદ્રભાગુશિલાપર બેસી શાંત કર તારા આત્માને. (બંને બેસેછે).

નાયિકા—(† કામાવસ્થાભિનયયુક્ત નિઃશ્વાસ નાખી સ્વગત) ભગવન્
‡ પુષ્પશર, રૂપશાભાથી જોણે તને જીતી લિધા છે તે વીર

* નાટકનાં પાંચ અર્થોપસેપક અંગ ગણાયછે તેમાં આ એક છે. કહ્યું છે કે ‘અર્થાંગ્લોકે: સૂચ્યં પદ્મભિ: પ્રતિવાદયેન્ વિશ્વંભવલિકાંકાસ્યાંકાવનારપ્રવેશકૈ:’ સુધાકર પ્રવેશકતું લક્ષણ આમ આપેછે; યન્નોચૈ: કૈવલ્યાંત્રમાવિભુતાર્યસૂચનમ્। અહ્કોહ-મયોર્મયે સ વિજ્ઞેય: પ્રવેશક:’॥ વળી સાહિત્યદર્પણ કહેછે કે ‘પ્રવેશકોડુનાત્તોક્ત્યા-નોચાત્તયોજિત:। અંકદ્વયાંતર્વિજ્ઞેય: કોર્ષ વિશ્વંભકે યથા’ ॥

† એક કામશાસ્ત્રી આચાર્ય લખેછે કે ‘એજમૌહર્વં ચૈવ પાણુના કૃશતારુચિ:॥ અધૃતિ:સ્યાદનાલંસ્તનમયોન્માદમૂર્છના । મૃતિથેતિ કમાલ્લેયા દશમરદશા રહ ॥

‡ પુષ્પનાં છે બાથ જીને તે—કામદેવ; એ બાથ મુખ્ય પાંચ ગણાયછે; ‘અરવિંદ (કર્ણિકાર) મશોર્કંષ પૂનં ચ નવમલિકા। નીલોત્પલં ચ પંચેતે પંચવાળસ્ય સાયકા:’॥

પુરૂષ પર તારી સત્તા કાંઈજ ન ચાલી, ને મને અપલા જાણી
વિનાપરાધ શરપ્રહાર કરતાં લગ્ન નથી આવતી રે તને !
(સ્વશરીર જોતી પ્રકાશ) હુંજે, ધન પલ્લવનેલીધે સૂર્યનું કિરણ-
સરખું પણ આ મંડપમાં પ્રવેશ કરી શકતું નથી, તથાપિ મારે
સંતાપ હજી રામતો નથી એ શું હશે વાડ ?

ચતુઃ— એ સંતાપનું કારણ હું સારીજે જાણુંછું, પણ તે તારાવિશ્વાસ વિનાના
હૃદયમાં ઉતરે વા ન ઉતરે ત્યારે શા અર્થનું ?

નાયિકા— (સ્વગત) ખરે, માઈ મનોગત એ જાણી ગઈ હોય એમ ભાસેછે,
તો પૂછી જાઉં એને. (પ્રકાશ) હુંજે, શાનો વિશ્વાસ, શું
કારણ, કહે જોઈ વાડ.

ચતુઃ— કહું ત્યારે ; આ તારે હૃદયસ્થિત વર.

નાયિકા— (સહર્ષ ને સસંજ્ઞ મઠી બેતણ પગલાં ધસી) ક્યાં છે ક્યાં છે તે ? *

ચતુઃ— (ઊઠી સસ્મિત) રાજદારિકે તે તે કોણ ? (નાયિકા સલગ્ન અધાતુપ્પ
બોલી રહેછે). ક્યે, માઈ કહેયું તો એમ હું કે દેવીએ સ્વપ્નમાં
આપેલો વર તને પીડેછે ; વળી કુસુમશર મોજનારા સાક્ષાત્
કામદેવસરખો પુરૂષ તારી દષ્ટિએ પડ્યો, તેજ તારા સંતાપનું
કારણ, અને માટેજ આ લતાગૃહ સ્વભાવે શીતલ હોવા છતાં
નથી નિવારણ કરી શકતો આ તારા સંતાપનું.

નાયિકા— સત્ય છે, સખિ, ખરી અતુરિકા તું ; તારાથી હવે શું ગુપ્ત રાખવું,
સમજુંજ કહી દઈછું.

ચતુઃ— રાજક્યે, હવે કહેવાથી શું વિશેષ છે, તેથી ફલ શું ? ગભરાઈને સંતાપ
કરવાનું કાંઈજ પ્રયોજન નથી. હું પણ ખરી અતુરિકા ક્યારે
કે તારાથી વિયુક્ત સ્થિતિમાં તે પુરૂષ મૂર્તમાત્ર પણ આનંદ નહિ
આને એવી યોજના કરે ત્યારેજ.

* આ મંત્રની પૂર્વે અતુરિકા કહેછે કે ‘આ તારો હૃદયસ્થિત વર,’ અર્થાત્ તારાં
હૃદયમાં નિવાસ કર્યો છે એવો વર તને આ પીડેછે, નાયિકા એજ વાક્યનો ભિન્ન
અર્થ કરેછે કે ‘આ આજે તારો હૃદયસ્થિત વર’ અને તેથી આ વિચિત્ર મંત્ર
આ અને આવા બિન્ન મસંગોપરથી કવિ દર્શાવેછે કે નાયિકા પૂર્ણ કામવશ થઈ
ગઈ છે.

નાયિકા—(સાસ્ત્ર) ઐ સુખ વળી આ દેવમાં ક્યાંથી ?

ચતુઃ—રાજકન્યે, ઐમ તો કહેવુંજ નહિ; પોતાનાં વક્ત્રઃસ્થલમાં લક્ષ્મી ન હોય તો મધુસૂદન કદાપિ નિર્વૃત્ત હોય વાડ ?

નાયિકા—હંમે, આપણાં સંબંધી જન હોય તે આપણું પ્રિય મુકી અન્ય કાંઈ ધારે વા બોલે ? સખિ, હવે તો આ સંતાપ સવિશેષ પીડેછે; તે મહાગુભાવને મેં વાણીસત્કાર પણ ક્યો નથી, તો તેણે કેવલ અવિવેકી નહિ ગણી હશે મૂને ? (રૂદન કરેછે).

ચતુઃ—(સાસ્ત્ર) ભર્તૃદારિકે, મા રડ, શાંત યા. (સ્વગત) બળ્યું રડવું આવે ઐમાં નવાઈ પણ શી ? ઐનાં હૃદયનો સંતાપ જેમ જેમ અધિક થતો જાયછે તેમ તેમ ઐનું કુઃખ પણ વિશેષ થતું જાયછે, તો હવે શા ઉપાય યોજવો. અસ્તુ, આ ચંદનલતાપલ્લવનો રસ ચોપડું ઐનાં હૃદયપર (તેમ કરતાં પ્રકાશ) રાજકન્યે, સત્યજ કહુંછું કે મા રડ; આ તારાં નેત્રમાંથી વારંવાર પડતાં અશ્રુમિદુથી હૃદયપરનો આ શીતલ ચંદનરસ સઘળો ઉબણ થઈ જઈને નથી કરી શકતો તારું સંતાપનિવારણ.* (કદલીપત્ર લઈ તેને વીંછે).

નાયિકા—(સ્વહસ્તે તેને નિવારતી) સખિ, મા વીજ મૂને, આ કદલીપત્રનો પવન મૂને બહુજ ઉબણ લાગેછે.

ચતુઃ—રાજપુત્રિ, ઐમાં ઐ પવનનો શા દોષ વાડ ?

ગીતિ.

કોમલચંદનપલ્લવરસસંસર્ગે સુશીત થયલો આ—

કદલીદલવાયું, તુજ નિઃશ્વાસે થઈ જતો હશે ઉબ્બા. ૨૧

નાયિકા—(નેત્રમાં અશ્રુ ભરી) સખિ, હશે કાંઈ આ સંતાપની શાંતિનો ઉપાય આ વિશ્વમાં ?

ચતુઃ—ભર્તૃદારિકે, છેજ તો ઉપાય, તે અહિં આવે તો.
(ઐયે કામાર્ત નાયક ને વિદૂષક પ્રવેશ કરેછે.)

* આ વાક્ય તથા ઐના પછીની ગીતિથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે ચતુરિકા ઐ નામને યોગ્ય છે.

નાયક:—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

*વૃક્ષો આ વનનાં બધાં, નયનની વ્યાવૃત્તિથી જેતણાં,
કૃષ્ણચેત થતાં દિસે ; લટકતાં હોએ શું કૃષ્ણાશ્વિનો !
તેની દૃષ્ટિથી મુઆસમ બન્યો તેને બહુ લક્ષથી—
પુષ્પેષો બગવન્, વૃથા સુમનનાં બાણોવડે કાં રમે? ૨૨

વિદૂષક:— વયસ્ય, ક્યાં ગયું તારું ધૈર્ય સઘળું?

નાયક:— સખે, નથી હું સુધીર?

શાર્દૂલવિક્રીડિત. †

શું ગાળી ન નિશા શશાંકધવલા? કે ના સુંધ્યાં પદ્મ મેં?
કે ઉન્મીલિતમાલતીકણબર્યો સંધ્યામરુત્ ના સહ્યો?
ભુંકાર ભ્રમરોતણો નહિ શુણ્યો શું મેં મહાધૈર્યથી?
કે હે મિત્ર, અધીર તું ઝટ લઈ માને મને આપ્રહે. ૨૩
(વિચાર કરી) અથવા નથી અચુકત તારું કહેવું સખે આવેય, અરે હું
અધીરજ છું.

ગીતિ.

અનંગનાં કુસુમશરો સ્ત્રીહૃદયે મેં અસહ્ય માન્યાં જો,
તો હું સુધીર છું એવું રાખી મિથ્યાભિમાન કેમ શકું? ૨૪

વિદૂ—(સ્વગત) પોતાનું અધીરપણું આમ માની દૃઢને ય્મિણે સંપૂર્ણ પ્રકટ
કર્યો ય્મિનો હૃદયોદ્દેગ; માટે હવે ય્મિનું ચિત્ત કોઈ ધતર વિષયભણી
આકર્ષું. (પ્રકાશ) વાડ વયસ્ય, આજ વૃક્ષસેવા સઘ આટોપી
અહિં શામાટે આવ્યો વાર?

નાયક:— મિત્ર, સર્વથા વાસ્તવિક છે તારો પ્રશ્ન. અથવા મારું મનોગત તારા
વિના બિભલ ફેરને કહીશ? આજે સ્વપ્નમાં તેજ પ્રિયા (આંગળી-
વડે દેખાડે) પેલા ચંદનલતામંડપમાં ચંદ્રમણિશિલાપર બેસી પ્રેમ-

* જનાં નયનના કૃષ્ણ તથા ચેત ભાગનાં તેજ ને ચલનથી આસપાસનાં વૃક્ષોપર
જાણે કાળો હરિણનાં ચર્મ લટકાવ્યાં હોયની તેવો આભાસ થતો.

† આમાં જે જે પ્રસંગોસંબંધી નાયક પ્રશ્ન કરેછે તે સઘળા કામોદ્દીપક છે. એ
બધા શાંત મનથી સહન કર્યા એ મારું ધૈર્ય છે એવું એ ભાષણનું તાત્પર્ય છે.

કોપે મૂને મ્હેણાં મારતી ને રુદ્ધ કરતી મેં દિઠી ; માટે મારી
ધંધણા ઝૂંવી યઈ છે કે સ્વપ્નમાં થયલા પ્રિયાસમાગમનેલાધિ
અતીવ રમ્ય લાગતા તે લતામંડપમાં દિવસનો શેષ ભાગ ગાળવો,
તો ચાલ ત્યાંજ જઈએ. (ખંને જાયછે.)

ચતુઃ—(કાન દધને સસંભ્રમ) ભર્તૃપુત્રિ, કાંઈક પદરાખ્દ જેવું સંભળાયછે.

નાયિકા—(પોતાને નિહાળી સસંભ્રમ) હંજે, આવી મારી સ્થિતિ જોઈને કોઈ
હૃદયની સ્થિતિ સમજી જશે, માટે જોઈ, આ રક્તાશોકને ઝોથે
જીભાં રહી જોઈએ આપણે એ કોણ છે તે. (તેમ કરેછે.)

વિદુઃ—વયસ્થ, આ રહ્યો તે લતામંડપ, કરીએ પ્રવેશ. (પ્રવેશ કરેછે.)

નાયકઃ—(મંડપમાં દબિ કરી)

ગીતિ *

ચંદ્રાનનાવિનાનું ચંદ્રમણિશિલાસહિત લતામૃદ આ,

ચંદ્રમલાવિનાનાં નિશામુખપદે અરમ્ય બાસેછે. ૨૫

ચતુઃ—(જોઈને સહર્ષ) રાજકન્યે, ધન્ય તારું દેવ ; જે તારા ચિંતિત પ્રિયતમ
તેજ આ આન્યો.

નાયિકા—(સહર્ષ ને સભય) હંજે, એને જોઈને આઠસે પાસે મારાથી જીભાં
રહી શકાતું નથી. કદાચિત્ એની દબિ પડશે મારાપર, માટે
આવ, કોઈ અન્ય દિશાએ વળીએ. (સંકેપ પગલું ભરી)
સખિ અતુરિકે, મારી ડાગી જોંધ ફરેછે.

ચતુઃ—અરે ભીરૂ, અહિં જીભાં રહેશે તો તુંને કોણ જોશે. આ રક્તાશોકની
ઝોથે આપણે જીભાં છિપે તેનું વિસ્મરણ થયું કે શું તુંને? અહિંજ
જીભાં રહેવું આપણે.

વિદુઃ—ચંદ્રકાંતશિલા તે આજ હશે ?

(નાયક નેત્રમાં અશ્રુ ભરી નિઃશ્વાસ નાખેછે.)

ચતુઃ—રાજપુત્રિ, સાંભળ, કાંઈક સ્વપ્નકથા જેવું જણાયછે. ચિત્ત સ્વસ્થ
રાખજે. (ખંને જણી કાન દધને સાંભળેછે.)

---

* આ ગીતિમાં 'ચંદ્ર' શબ્દ વારંવાર આવ્યાથી યમક નામનો શબ્દાલંકાર ઉત્પન્ન થાયછે. કાવ્યાદર્શ એની વ્યાખ્યા આમ આપેછે. 'ભાવત્તિં વર્ણસપાતગોચરાં યમકં વિદુઃ' ॥

વિદૂ.— (હસ્તપટ નાયકને આગળ ખેંચી જઈ) મિત્ર, નિઃશંક આજ તે ચંદ્ર-
મણિશિલા.

નાયક.— (સાત્ર નિઃશ્વાસ નાખતો) યુક્ત અનુમાન કર્યું સખે, (સ્વહસ્તે
દેખાડતો).

હરિણી.

શશિમણિશિલા બાસે આ, તેજ જે પર બેસિને,
મુખ ધવલ નિઃશ્વાસોથી, વામ હસ્તવિષે મુકી,
કુપિત થઈને રીસાવી, મેં વિહાંબ કર્યાથકી,
રડતીરીસ છાડિને, મેં જોઈ સ્વમવિષે પ્રિયા ! ૨૬

માટે યેજ ચંદ્રકાંતશિલાતલહર ભેસીશ. (ખંતે બેસેછે.)

નાયિકા.— (ચિંતન કરતી) સખિ, વળી એ સ્ત્રી કોણ હશે ? *

ચતુ.— રાજકન્યે, તુંજ હશે એ. જેમ અમણા આપણે આમ ગુપ્ત રહિને
એને જોઈએલિયે તેમજ કોઈ પ્રસંગે એણે તને પણ એ સ્થિતિમાં
જોઈ હશે.

નાયિકા.— વાડ તેમ સંભવે ; પણ પ્રેમકુપિત થયલી કંઈ પ્રિયાને મનમાં ધારી
ભાષણ કરયું એણે આ પ્રમાણે ?

ચતુ.— ભર્તૃદારિકે, આવી મિથ્યા શંકા શામાટે ધરવી જોઈએ ; આગળ સાંભળ
તો ખરી.

વિદૂ.— (સ્વગત) તે સ્ત્રીસંબંધી કથાથી આનું ચિત્ત પ્રસન્ન રહેતું હોય એમ
ભાસેછે, માટે તેજ વિષય લંબાવું. (પ્રકાશ) વાડ વયસ્ક, તેને
રડતી જોઈ તે શું કર્યું ?

નાયક.— મેં તેને કર્યું કે,

ગીતિ.

તવ મુખરૂપી શશિના ઉદયથકી ચંદ્રકાંતશિલા આ—
દ્રવતી હોએ જાણે, બાસે તુજ અશ્રુને લીધે તેમ. ૨૭†

* ઉપલા પ્રસંગથી નાયિકાને શંકા ઉત્પન્ન થાયછે કે નાયકનું ચિત્ત કોઈ બિજા
સ્ત્રીમાં રમમાથ્ય થયું છે. કવિ સ્વઆતુર્યબલે ઉત્તરોત્તર પ્રસંગ પથ્ય એવા આણેછે
કે એની આ શંકા તેથી વિશેષ દૃઢ થતી જાયછે.

† આ ગીતિમાં બહુ ઉત્તમપ્રતિભા ઉત્પ્રેક્ષા છે. આ કવિના શુદ્ધિપ્રભાવનાં ઉદાહ-
રણ આપતી વેળાએ કાન્યેકુમાં આ તથા બિજા શ્લોકો આપેલા છે.

નાયિકા—(સરોપ) ચતુરિકે, બાકી છે હજી કાંઈ સાંભળવાનું? ચાલ, ચાલ હવે અન્ય દિશાએ અહિંથી. (એમ કહેતાં કહેતાં નેત્રમાં અશ્રુ ભરાઈ આવેછે.)

ચતુ—(તેનો હાથ પકડી) રાજદારિકે, મા કર આમ. સ્વપ્નમાં એણે તનેજ દિડી સંભવેછે. બિજી કોઈ પણ સ્ત્રીમાં એનું ચિત્ત પ્રાવાયલું બાસતું નથી.

નાયિકા—એ વાત મારું હૃદય માનતું નથી; તો પણ તારી ઈચ્છા છે તો ક્યાંતસુધી મૌન ધરી સાંભળું બાઈ.

નાયક—વયસ્ય, જાણે એમ ઈચ્છા થાયછે કે તેજ હૃદયસ્ય પ્રિયાને આ શિલાતલપર ચિતરી* તેને જોઈ જોઈને સંતોષ પમાડું મારાં ચિત્તને; માટે આ ગિરિતટપરથી મનઃશિલાના† થોડા કકડા શોધી લાવ.

વિદૂ—જેની આગા. (જઈ આવી) વયસ્ય તેંતો એકજ રંગના કકડા માંગ્યા, પણ મને તો પાંચ રંગના કકડા સહજ જડ્યા તે લાવ્યો, એ આ ને ફાડ ચિત. (રંગના સઘળા કકડા તેની પાસે મુકેછે.)

નાયક—બહુ રૂઝું થયું મિત્ર (શિલાપર કકડાવતી ચિતરતાં સરોમાંચ) સખે, જા, જા.

ગીતિ.

સંપૂર્ણખિંજશોભાધર નયનોત્સવ શશાંકની પેઠે,

પ્રિયામુખતણી રેખા જોતાંવારજ પમાડતી હર્ષ.

૨૮‡

(ચિતર્યો જાય છે.)

વિદૂ—વયસ્ય, આશ્ચર્ય; તે પ્રત્યક્ષ ન હોવા છતાં આપું યથાવત્ ચિત્ર ફાડયું!

નાયક—(સસ્મિત) વયસ્ય,

* આ ચિત્રની આવશ્યકતા કેટલી છે અને તેને માટે કેવાં સખલ કારણોસહિત કવિએ પ્રસંગ આણ્યો છે એ આગળ સમજાશે.

† ગેર અને બિજા રંગના એવા પથરા.

‡ સંપૂર્ણબિંબ ૦ ઇત્યાદિ ગીતિમાં જરા અમલકાર છે. બિંબ (ચંદ્રપક્ષે) ચંદનું સંપૂર્ણ બિંબ ધારણ કરનારી, (સ્ત્રીપક્ષે) બિંબક્ષની આકૃતિ, તેજ ઇત્યાદિ ધારણ કરનાર છે અધરોષ્ટ જનો; રેખા (ચંદ્રપક્ષે) કલા, (સ્ત્રીપક્ષે) ચિત્રની બાહરેખા.

ગીતિ.

સંકલ્પચિત્રિતા આ પ્રિયા હુંભી છે સમીપમાં મારી,
નિરખી નિરખી તેને ચિતરું હું યથાર્થ તે શું આશ્ચર્ય? ૨૯

નાયિકા—(સજ્જનત્ર) ચતુરિકે, થયું, હવે તો કયાવસાન આપ્યું; ચાલ હવે
મિત્રાવસુને મળીએ.

ચતુઃ—(સખેદસ્વગત) આ શું? હવે તો આ જીવપર આવી હોય એમ એનાં
બોલવાંપરથી સમજાયછે! (પ્રકાશ) રાજકન્યે, ગર્હજ છે, તો ત્યાં
મનોહરિકા. કદાપિ મિત્રાવસુજ સ્વતઃ અહિં આવતા હશે. (મિત્રા-
વસુ એટલામાં પ્રવેશ કરે છે.)

મિત્રાવસુ—(સ્વગત) પિતાએ મને આગા કરી છે, કે “વત્સ મિત્રાવસો, કુમાર
જીમૂતવાહન અહિં નિકટ હોવાથી અમે તેની પરીક્ષા કાઢી
છે: વત્સા મલયવત્નીને વરવા યોગ્ય લાગ્યો છે, માટે એ
કન્યા એનેજ અર્પણ કરવી.” પરંતુ ભગિનીસ્નેહનેલાધે મારાં
મનની સ્થિતિ કાંઈક ભિન્નજ પ્રકારની રહેછે.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જે વિદ્યાધરવંશભૂષણ, સુધી* સંબોતણે માનિતો,
રૂપે જે વર્ણા અદ્વિતીય,† વિનયી, વિદ્વાન્, યુવા, વીર્યવાન્;
માણીનાં હિતકાજ જે સદયતાથી માણ પોતે તજે,
તેને રે ભગિની દિધાર્થી અતિશે સંતોષ, ને ખેદ છે!‡ ૩૦

અસ્તુ; વળી એમ પણ સાંભળ્યું છે કે જીમૂતવાહન અહિંજ આ ગૌરી-
મંદિરની પાસેના લતામંડપમાં છે, માટે ત્યાંજ જઈ.

વિદૂઃ—(જોઈને સસંભ્રમ) વયસ્ય, વયસ્ય, એ ચિતરેલી કન્યાને આ કદલીપત્ર-
વડે ઢાંકી દે સત્વર, સિદ્ધયુવરાજ મિત્રાવસુ આવેછે આમ, તે
કદાપિ નોંશે એને.

(નાયક કદલીદલથી તે ચિત્ર ઢાંકી દેછે)

* બુદ્ધિમાન્.

† જના જવો બિન્ને કોઈજ નહિ એવો.

‡ આવા સ્તુત્ય ગુણોવાળા પુરુષને આપ્યાથી સંતોષ તો છેજ, પણ ભગિની-
વયોગનેલાધે અસંભ્રમ ખેદ પણ થાયછે.

મિત્રાં—(પ્રવેશ કરી) કુમાર, હું મિત્રાવસુ પ્રણામ કરુંછું.

નાયકઃ—મિત્રાવસો, સ્વાગત છે તને, બેસવું આમ.

ચતુઃ—ભર્તૃદારિકે, કુમાર મિત્રાવસુ આભ્યા.

નાયિકા—અહુ રૂડું થયું.

નાયકઃ—મિત્રાવસો, સિક્કરાજ વિશ્વાવસુ તો * કુશલ છેની ?

મિત્રાં—કુશલ છે તાત, ને તેના આદેશથીજ હું આપની પાસે આભ્યા છું.

નાયકઃ—શી આતા છે તેમની ?

નાયિકા—(સ્વગત) જોઈએ વાર, તાતે વળી શું કહાવ્યું છે ?

મિત્રાં—તેઓએ એમ કહાવ્યું કે અમારાં સિક્કરાજકુલને જીવસમાન પ્રિય કુમારી મલયવતી મેં આપને અર્પણ કરી છે તે સ્વીકારવી.

ચતુઃ—(સહર્ષ હસતી) રાજકન્યે, હવે રીસ † કરની.

નાયિકા—(સ્મિત ને સલજ્જ અષોષુષી યઈને) હંજે, મા હર્ષ પામ આમ. એનું મન કોઈ બિજાજ સ્ત્રીમાં ગુથાયલું અમાણા જોયું તે કેમ તું બૂલી જાય છે ?

નાયકઃ—(† અપવારી) વયસ્ય, ગુંચવણમાં પડ્યા આપણે.

વિદૂઃ—હાં સમજ્યો, તે સ્ત્રીને છોડી હવે અન્યમાં તારું ચિત્ત લુપ્ત થયું અશક્ય છે તે; તો હવે એને ચમ તેમ કહી પાછો વાળ.

નાયિકા—(સ્વગત) યુઆ, એમાં તે શું કહ્યું? કોણ નથી જાણતું એ ?

* વિદ્યાધરાદિ દેવયોનિમાં 'કુશલ' એ પ્રશ્ન થાય કે નહિ તે તો કોણ જાણે, પરંતુ બ્રાહ્મણ વિના ઈતર વર્ણને એ ન થાય. ભૃગુસંહિતામાં કહ્યું છે કે બ્રાહ્મણ કુશલં વૃષ્ણેશ્વરવંશુમનામયમ્ । વૈદ્યં ક્ષેમં સમાગમ્ય શૂદ્રમારોગ્યમેવ ચ' ॥ કુશલ શબ્દનો મૂલ અર્થ જોતાં તો આહિ એ પ્રશ્ન વારંવાર વિક છે.

† ચતુરિકાની આ ઉક્તિ અંગ્રીયમાં છે. એને માટે કાવ્યમકાશ કહેછે કે 'વ્યંગ્યેનરાહિતારૂઢૌ સ્થિતા તુ પ્રયોજને' ।

‡ '..... તદ્વેદપવારિતમ્ । રહસ્યં તુ યદન્યસ્ય પરાવૃત્ય પ્રકાશ્યતે ॥ ત્રિપતાકકરે-
ણન્યાનપવાર્ષાંતરા કથામ્' ॥ અપવારીને કહેવું ને જનાંતિક કહેવું એ એકજ છે.
દશરૂપકમાં લખેછે કે 'ત્રિપતાકકરેણન્યાનપવાર્ષાંતરા કથાં । અન્યોન્યામંત્રણં યસ્ય-
હજનંતે તન્નજનાંતિકમ્' ॥

નાયક:—તમારીસાથે આવો પ્રશસ્ય સંબંધ માન્ય ન રાખે એવો આ લોકમાં
કોણ હોય વાર? પરંતુ એક સ્થાનપર ગયલું ચિત્ત ત્યાંથી ખસેડી
ધંતર વસ્તુમાં પ્રોવું અશક્ય જાણી એ વાત નથી માન્ય થતી
મારાથી કુમાર મિત્રાવસો!
(નાયિકા આ સાંભળી શ્રુત્તી પામે છે.)

ચતુઃ—રાજકન્યે, સાવધ થા, સાવધ થા, ધૈર્ય ધર.

વિદૂઃ—મિત્રાવસો, એ પરાધીન છે; એની પ્રાર્થનાથી શું ફલ? એનાં
વૃક્ષપાસે જઈને તેમની પ્રાર્થના કરવી ઉચિત છે.
(નાયિકા સાવધ થાય છે.)

મિત્રા:—(સ્વગત) આ ઠીક કહેછે. એનાથી એના પિતાની ઇચ્છાપિરફ
વર્તાવાનું નથી; અને તેઓ રહેછે પણ આ ગૌર્યાશ્રમમાંજ.
માટે ત્યાં જઈને મહાચવતીને એના પિતાને સ્વાધીન કરું.
(પ્રકાશ) અમે અમારો મનોરથ તમને નિવેદન કરવા આવ્યા,
તો મોપરજ આમ અમારી અવગ્રા થઈ, એ ઉપરથી કુમારજ
સ્વતઃ સવિશેષ સમજે છે એમ મને લાગે છે.

નાયિકા—(સરોષ) પોતાની પ્રત્યક્ષ આમ અવગણના થઈ તથાપિ મિત્રાવસુ
શામાટે વળી ભાષણ કરે છે? (મિત્રાવસુ જતો રહે છે એટલે
મલયવતી અશ્રુસહિત પોતાને જોતી સ્વગત) હવે આ અપમાન-
કલંકિત ને દુઃખી શરીરથી શું ફલ? માટે અહિંજ આ અશોક-
વૃક્ષસાથે લટકતી અતિયુક્તવસ્ત્રીની ફાંસ ગળાંમાં નાખી આત્મહાત
કરું; પ્રથમ તો આ યોજના થવી જોઈએ. (કૃત્રિમ સ્મિત કરી
પ્રકાશ) અતુરિકે, જો તો વાડ મિત્રાવસુ ગયો કે; તેમ હોય તો
આપણે પણ અહિંથી જતાં રહીએ.

ચતુઃ—(થોડાંક પગલાં ભરી સ્વગત) એનું ચિત્ત વિકૃત થયલું જણાય છે,
માટે આગળ ન જતાં અહિંજ આંધે જામી રહી જોજો એ શું કરે છે
તે (તેમ કરે છે.)

નાયિકા—(આમ તેમ જોઈ પાશ હાથમાં બંધ તથા નેત્રમાં જલ ભરી)
હે ભગવતિ ગૌરિ, અહિં તો મનોરથસિદ્ધિ ન થઈ પણ આવતા
જન્મમાં પણ આવી દુઃખી ન થાજો એમ યોજજો મારી માતા!
(ગળાંમાં ફાંસ નાખે છે.)

ચતુઃ—(જોઈને સસંભ્રમ આગળ દોડી આવી) આર્ય, ત્રાહિ, ત્રાહિ, આ રાજકન્યા કેહપારાવડે આત્મઘાત કરે છે !

નાયક:—(ત્વરાથી આગળ ધસી) ક્યાં છે તે ક્યાં છે ?

ચતુઃ—આ પેલાં અશોકવૃક્ષસાથે.

નાયક:—(જોઈને સહર્ષ) અહો, એજ મારું મનોરથસ્થાન (નાયિકાનો હાથ પકડી લઈને લતાપારા છેડતો.)

(માલિની.)

નહિ નહિ કર મુખે, એ ત્રિઆર્યાવિના તું,

કરકિંસલય તારો છોડ તું સઘ કાંતે !

સુમન પણ ન તોડી જે શકે એહવો આ—

કર કયમ કરી બાંધો તે શક્યો પાશ આવો ! ૩૧

નાયિકા:—(સભય) હુંજે, આ કોણ વળી ? (નિરખી સરોષ હસ્તમુક્તિને માટે યત્ન કરતી) મુક, મુક મારો હાથ ; તું કોણ મોટો નિવારણ કરનાર ; અરે, મરાણવિષે પણ તારીજ પ્રાર્થના ?

નાયક:— ગીતિ.

* જે અપરાધી હસ્તે મુકતામાલાઈ આ મુકંઠવિષે—

અર્પ્યો પાશ કઠિન આ, પકડી તેનેજ કેમ છોડીશ ! ૩૨

વિદૂઃ—(અત્તરિકાગીપાસે જઈને) ભવતિ, પણ આ આત્મઘાતના પ્રયાસનું કારણ શું ?

ચતુઃ—શું તે આ તારો પ્રિય વયસ્ય.

નાયક:—એના આત્મઘાતનું કારણ હું શી રીતે છું તે મારા લક્ષમાં કાંઈજ આવતું નથી.

વિદૂઃ—ભવતિ, તે શી રીતે ?

* જે અપરાધી ઇત્યાદિ ગીતિ કેવળ તર્કશાસ્ત્રાનુરૂપ વાદવાળી છે. નાયક કહે છે કે ‘હું રાજા છું; અપરાધીને શાસન કરવું એ રાજાનો—મારો ધર્મ છે. મુકતામાલાને યોગ્ય એવા આ તારા કોમલ કંઠને આ કઠિન લતાપાશ બાંધી તારા હસ્તે મોટો અપરાધ કર્યો છે; તો તેને હવે હું—રાજા કેમ છોડીશ ?’

ચતુઃ— આ તારા મિત્રે અમણા ને પોતાની હૃદયવલ્લભા સ્ત્રી આ શિલાતલપર ચિતરી, તથા તેનો પક્ષ કરી એણે, મિત્રાવસુએ અર્પવા માટેલી આ મારી પ્રિય સખીને સ્વીકાર કર્યો નહિ ; આ અપમાનકલંકથી ક્ષેરા પામી એણે આ મરાણપ્રયત્ન કર્યો.

નાયક:— (સહર્ષ સ્વગત) આશ્ચર્ય, સિદ્ધરાજ વિદ્યાવસુની પુત્રી મહાયવતી તે આજ કે? વાહ યોગ્યજ છે ; રતનાકરવિના ચંદ્રકલાની ઉત્પત્તિ બિન ક્યાં થવાની હતી? અહાહા, આજ ફેવી ઉગ્ર જૂલ ખાતો હતો હું !

વિદૂઃ— જો એમજ હોય તો મારે મિત્ર તો કેવલ અપરાધરહિતજ છે. એણે તો આ તારી પ્રિય સખીનેજ ચિતરી છે. સત્ય નહિ ભાસતું હોય તો સ્વતઃ જઈને જોવું શિલાપર ફોગું ચિત્ર છે તે. *

(નાયિકા સહર્ષ ને સલજ્ઞ નાયકને નિરખતી હાય ખેંચે છે.)

નાયક:— (સસ્મિત) ન્યાંસુધી શિલાપર ચિતરેલી મારી હૃદયવલ્લભા તું જઈને જોશે નહિ ત્યાંસુધી એ હાય છૂટવાની આરા વ્યર્થ જાણજે. (સર્વે ચંદનલતામંડપમાં પ્રવેશ કરે છે.)

વિદૂઃ— (ચિત્રપરથી કદલીપત્ર લઈને) ભવતિ, જુઓ, જુઓ આ એની હૃદયપ્રિયા !

નાયિકા— (ચિત્ર નિહાળી ચતુરિકાને સસ્મિત) ચતુરિકે, ખરે મારુંજ ચિત્ર છે.

ચતુઃ— (ચિત્રાકૃતિ સંપૂર્ણ નિરખી) રાજપુત્રિ, નિઃશંક શુદ્ધ તારુંજ ચિત્ર છે. અહાહા, શું સાદૃશ્ય ; નથી સમજતું મારાથી કે આ શિલાતલ-ઉપર તારું પ્રતિબિંબ છે કે તારું ચિત્ર છે !†

નાયિકા— (હસિને) સખિ ચતુરિકે, મૂંડેજ ચિત્રગત દેખાડી એણે આંખી પાડી મૂંડે હા !

વિદૂઃ— પ્રિય વચચ, યદ્યપિ ગયો તારે ગાંધર્વવિવાહ‡ આજે ; તો છોડ હવે એનો હાથ, પેલી કોઈ દાસી બહુ ત્વરાથી ચાલી આવે છે આમ.

* શિલાતલપરનાં ચિત્રતં ખરૂં પ્રયોજન આ રૂથસે છે.

† ચતુરિકાનું ચાતુર્ય.

‡ આર્યધર્મશાસ્ત્રકારોએ વિવાહમકાર આઠ કથ્યા છે : ‘બ્રાહ્મો દેવસ્તથેવાર્ષઃ પ્રાજાપત્યસ્તથાસુરઃ । ગાંધર્વો રાક્ષસશ્ચૈવ વૈશાચ્છાષ્ટમોઽધમઃ ॥’ તેમાં ગાંધર્વેન લક્ષ્મ્યા યાગવલ્ક્યસ્મૃતિમાં આમ આવે છે ‘ગાંધર્વઃ સમયાન્મિથઃ’

(નાયક કિંચિત્ સ્મિત કરી નાયિકાનો હાથ યુગ્મી દે છે.)

મનોહરિકા— (સહર્ષ પ્રવેશ કરી) ભર્તૃદારિકે, ધન્ય છે તારું દેવ— ભર્તા

શ્રુતવાહનનાં વૃક્ષોએ તને સ્વીકારી છે.

વિદૂં— (નાચતો) હો હો, સંપૂર્ણ યયા સધળા મનોરથ મારા વયસ્વના ;
અથવા નહિ નહિ, ભવતી મલચવતીના ; અથવા એ ખેમાંથી
ઠોઠના નહિ, આ મારા પ્રાહ્લણના એકલાના !

મનો— (નાયિકાને) યુવરાજ મિત્રાવસુએ મને આગ્રા કરી છે કે મલચ-
વતીના વિવાહનો મંગલ સમારંભ આજજ કરવો છે માટે તેને
સત્વર તેડી લાવ આહિ. માટે ચાલ આપણે જઈએ.

વિદૂં— (દાસીને) આ દાસીજણી તો લઈ ચાલી આને—ત્યારે મારા વયસ્વે
તો આહિજ બગાસાં આયાં કરવાં કે ?

મનો— (હસતી) યુઆ, આકળો મા પડ આકળો. તમારે માટે પણ સ્નાન-
સાહિત્ય એમ બાણ કે આળ્યું.

(નાયિકા સપ્રેમ ને સલજ્જ નાયકને નિરખતી સખીઓસહિત જાયછે.)

(નેપથ્યમાં પૈતાલિકો* ગાય છે.)

શાર્દૂલવિક્રાદિત.

પીઠીના કથ વાયુમાં મસરવે મેરુલુતિપ્રામ આ,
છે સિંદૂરતણી રજે દિવસનો આરંભ સંધ્યાસમો ;
સ્ત્રીનાં ગીત, સુરાવ નૂપુરતણામાં ફાડી આત્મસ્વર,
લગ્નસ્નાનતથો સુકાલ સૂચવે સિંધો સહુ આપને ! ૩૩

વિદૂં— ધન્ય દેવ ! વયસ્વ, સ્નાનસાહિત્ય આળ્યું જો !

નાયક— (સહર્ષ) મિત્ર, ત્યારે હવે આહિ રહી શું પ્રયોજન ? ચાલ પિતાને
પ્રણામ કરી સ્નાનબ્રુમિપર જઈએ.

(ગીતિ.)

સમાન કુલ ને વયનો સમાનરૂપાનુરાગ સંબંધ
પરસ્પરપ્રેમથકી, કરનારા પુણ્યવંત જન વિરલા. ૩૪
(સર્વે નિષ્ક્રમણ કરે છે.)

इति द्वितीयोऽङ्कः

* આ નેપથ્યોક્તિ છે, અને એને પાંચ અંતરસંધિમાંની એક ગણાવી છે,

(હાથમાં ચપક લઈ વિચિત્ર ને અન્યવસ્થિત વેપે મદોદ્ધત પિટ,
આંધર મદિરાપાત્રવાળા ચેટને સાથે લઈને પ્રવેશ કરે છે.)

વિટ:—

(ગીતિ.)

નિત્ય પિયે જે મદિરા, ને પ્રિયસંગમ કરે સદા જન જે,
તે બંને દેવોપમ; પેલો બલદેવ, કામદેવ બિન્ને. ૩૫

(ઐકાં ખાતાં ખાતાં પોતાને ઉદ્દેશતો) સર્વથા સફલ છે આ
શેખરકનું જીવું; કેમકે,

(ગીતિ.)

વક્ષઃસ્થલમાં રચિતા, નીલોત્પલવાસિતા સુરા મુખમાં,
શોભે શેખરક શિરે, ને એટી છે સદૈવ આધીન. ૩૬

(લયડતો લયડતો) અરે કોણ રે મ્મિ હડસેલી આપે છે પાછળથી ?
હું-મ્મિ તો પેલી નવમાલિકા મને બનાવતી હશે જરા.

ચેટ:— શેઠ, નવમાલિકા હજી આવીજ નથી તો તે તમને બનાવવા
કયાં આવી?

વિટ:— (સરોપ) મલયવતીનાં શુભલગ્નનો મહોત્સવ તો કાલે સંધ્યાકાલેજ
ચર્ચ ગયો તો પણ હજીસુધી કેમ રે નહિ આવી તે? (સહર્ષ)
હા, સમભ્યો; મ્મિ વિવાહોત્સવમાં સઘળા સિદ્ધ ને વિદ્યાધર
પોતપોતાની પ્રિયાને સાથે લઈને કુસુમાકર વાડીમાં પાનસુખનો
અનુભવ લેતા હશે ત્યાં મ્મિ પણ મારી વાટ જોતી બીભી હશે, તો
આલ ત્યાંજ જઈ. * નવમાલિકાવિના તે આ શેખરક શોભે કેમ
ખિચારી? (લયડતો લયડતો પરિક્રમણ કરે છે.)

ચેટ:— અરે શેઠ, આ રહી કુસુમાકર વાડી, કરવો પ્રવેશ. (બંને જાય છે.)
(અંટલામાં આંધિ બે વચ્ચે નાખી વિદૂષક આવે છે.)

વિદૂઃ— સંપૂર્ણ થયા મારા પ્રિયવયસ્યના મનોરથ સઘળા. આજ મ્મિમ સંભળાય
છે કે મિત્રવર્ધ કુસુમાકર ઉદ્યાનમાં જશે, માટે હું પણ તેજ
દિશામ્મિ જળું (આગળ જઈને જોઈ) આજ કુસુમાકર વાટકા, કરું

* શેખરક એટલે પુષ્પઅંધત તબક તે પુષ્પમાલાવિના નજ શોભે એ ચુકાજ છે.

પ્રવેશ. (પ્રવેશ કરી, શરીરપર ભ્રમર ખેસવાથી કંટાળતો હોય તેમ કરતો) અરે દૂર જા રે દૂર જા. આ દુઃખ ભ્રમરોએ તો મારીજ પૂઠ પકડી ! (સ્વશરીરનો વાસ લઈને) હાં સમજ્યો કારણ : હું જમાઈરાજનો પરમ મિત્ર છું એમ જાણી દેવી મલયવતીનાં સંબંધીઓએ અતિમાનથી કેશરકસ્તૂરીવિગેરે સુગંધિ વસ્ત્રનું મારે શરીરે વિલેપન કર્યું, ને સુવાસિત પુષ્પોનો આ તપક મારાં શિરપર ખોસ્યો તેથી આ દાસીજણ્યા ભ્રમરો તો મારાજ ધરાક થઈ બેઠા ! આ મારા વૃક્ષપ્રપિતામહ, આ સન્માન તો પાછું આપણનેજ નડયું ! પણ હવે કરવું શું ? અથવા ઠીક સ્મરણ થયું. મલયવતી-એ આ બે વસ્ત્ર આપ્યાં છે મને ; તેવડે સ્ત્રીવિષ ધારણ કરિને ધ્રુમટો તાણિને જઈ, પછી જોઉં વાડ એ દાસીજણ્યા કેમ પળવે છે તે (તેમ કરી આગળ જાય છે.)

વિટ:—(વિદૂષકને જોઈને સહર્ષ) અરે અધ્યા, (આંગળીએ દેખાડાવતો) જો તો અરો, પેલી નવમાલિકા આવે છે મારી ! આ મને બાઈ જરા વાર લાગી કેની, તેથી રિસાવી ધ્રુમટો તાણિને બિજા વાટે ચાલી, માટે એને તો ભેટિને મનાવવી પડવાની. (એમ કહી એકાએક તેની પાસે ધસી તેને ભેટે છે, ને પોતાનાં મોમાંનું તાંબૂલ તેનાં મોઆગળ ધરે છે.)

વિદૂષક:—(મધગંધ સ્વયવતો નાસિકા દ્રાપ્તી મો ફેરવી) દૂર જા રે દૂર જા, કોણ છે રે તું ? એક મધુપનાં દુઃખમાંથી મુક્ત થઈને વળી આ બિજા મધુપને * હાથ ક્યાં પડ્યો તું મારા ગરીબડા જીવડા !

વિટ:—લે ચાલ હવે, એમ રીસ કરિને મો તે શું ફેરવતી હાઈશ વાડ ? મારી જૂલ થઈ નવમાલિકે જૂલ થઈ મારી મોટી પાડાનાં માથાં નેવડી (વિદૂષકનો ચરાણ પોતાને મસ્તકે મુકે છે.) મનાઈ જા, મનાઈ જા વેહેલી ; ચાલ વાર લાગે.

(નવમાલિકા પ્રવેશ કરે છે.)

નવમાલિકા:—રાજકન્યા મલયવતીનાં માતાજીએ આજા કરી છે કે “આપણી કુસુમાકર વાડીની માળણ પલ્લવિકાને જઈને કહેવું કે આજ મલયવતીને લઈને જમાઈરાજ અહિં આવનાર છે, માટે તમાલવૃક્ષવાળું સ્થલ વાળી ઝાડી ઠીક રાખજો.” એ

* આ શબ્દમાં શ્લેષ છે ; મધુ-મધ-પીનાર, ભ્રમર ; અને મધુ-મધ-પીના ર

સધનું પદલલિકાને હું કહી આવી છું ; તો હવે મારા પ્રિય
શુભરકને શોધી કાઢું. ગઈ રાતના વિયોગથી તે અતિશય
ઉત્કંઠિત થઈ રહ્યા હશે. (આગળ જઈને જોતાં) અરે !
શુભરક તો આ રહ્યા ! એ તો કોઈ પારકાને પગે લાગે
છે ! આ શું !

વિટ:—(હજી વિદૂષકને નવમાલિકાજા જાણી.)

(ગીતિ.)

વિધિહરિહરને પણ જે ગર્વનેલોધે નમી ન જાણે તે—

શુભરક આજ તુજને નમું છું નવમાલિકે મના વેહેલી. ૩૭

વિદૂ૦—અરે દાસીજણ્યા મદ્યપિ, ચલ ચલ દૂર જા અહિંથી. અહિં
નવમાલિકા કેવી ?

નવ૦—(હસિને) અરે આ શુભરક મદિરાના તોરમાં ને તોરમાં આર્ય
આત્રેયને હું સમજી તેના કાલાવાલા કરે છે, તો હવે જોટો ક્રોધ
જાણવી ગભરાવિને બનાવું જરા એ બંનેને.

ચેટ:—(નવમાલિકાને જોઈને શુભરકને સ્વહસ્તે હલાવતો) અરે શ્રદ્ધ, છોડો
છોડો એને. એ નવમાલિકા હોય એમ નથી ભાસવું મને. નવમા-
લિકા તો પેલી ક્રોધથી લાલચોળ આંખે જોતી આવે છે આમ.

નવ૦—(આગળ આવી) શુભરક, એ કોને રે મનાવે છે તું આમ ?

વિદૂ૦—(ધ્રુમટો બિધાડી) આ એક દુર્લ્લેખ પ્રાદ્યાણને.

વિટ:—અરે પીળાં માકડાં, તું પણ આ શુભરકને કસાવવામાં કે ? (તેનાં
મોપર એક તમાચો ખેંચી કાઢી) ભરે ચેટ, નવમાલિકાને મનાવું
ત્યાંસુધી પકડી રાખજે રે આને.

ચેટ:—જેવી આગા મહારાજ. (તેમ કરે છે.)

વિટ:—(નિદૂષકને છોડી નવમાલિકાને ચરણે મસ્તક ઝુકિને) નવમાલિકે,
કૃપા કર, દયા લાવ.

વિદૂ૦—(સ્વગત) વટાણા માપવાનો આ સંધિ ઠીક છે (નાસવાને પ્રયાસ
કરે છે.)

ચેટ:—(તેનું જનોઈ ખેંચી રાખી તેને નાસી જતો અટકાવતાં જનોઈ ત્રટે
છે.) કેમરે પીળાં માકડાં, ક્યાં નાસે છે ? (વચ્ચે તેનાં ગળાંની
આસપાસ વીંટળાવી ખેંચી રાખે છે.)

વિદૂઃ—બાઈ નવમાલિકે, કર કૃપા ને છોડાવ મને.

નવઃ—(હસતી) ભીંયપર માથું ઝુકી મને લાંબો થઈને પગે લાગે તોજ તો.

વિદૂઃ—(સરેશ) તો. હું પ્રાહ્મણ ને વળી રાજમિત્ર તે તને દાસીને પગે લાગીરા કે?

નવઃ—(તર્જની આંગળી વગાડતી હસી) અમણા લાગે છે જો તો ખરે ; શુખરક, ઊઠ, ઊઠ હું મનાઈ હવે ; (તેને આલિંગન આપે છે.) પણ આ પ્રાહ્મણ આપણા જમાઈરાજનો વહાલો ભાઈબંધ છે તેને તે બહુ બનાવ્યો એ વાત જો મિત્રાવસુએ જાણી તો તને કાંઈ અધૂરું મુકશે નહિ માટે એને મસ આદરમાન આપ વેહેલો.

વિટઃ—આહો ! ઠીકરે ભાઈ ઠીક ; જેમ તારી આચા મારી ડાઈ વહુ ! (વિદૂષકની ખાંધે હાથ નાખી) મહારાજ, આજ તું મારે ભાઈબંધ થયો કેની તેથી આ જરા તને બનાવ્યો છું. (લથડતો) કેમ ખરું કે મારા નવા ભાઈબંધ, હા, હા, હા—અરરર (પોતાને ઉદ્દેશી) આ શુખરકે તને બનાવ્યો એ બહુજ જોટું થયું. (પોતાનાં વસ્ત્રાંત્ર આસન કરી) બેસ, બેસ આપર ભાઈબંધ.

વિદૂઃ—(સહર્ષ સ્વગત) એનો મદિરામદ ઉતર્યો ખરે, ધન્ય ભાગ્ય. (બેસે છે.)

વિટઃ—નવમાલિકે, તું પણ બેસ એની જોડાજોડ. તમને બંનેને આજે સર-ખુજ માન આપું. (નવમાલિકા હસતી હસતી બેસે છે.) અરે ચેટ, સરસ મધ લાવતો આટલો ચપક ભરિને. (ચપક લઈને તેમાં પોતાના શુખરકમાંથી પુષ્પ તોડીનાંબે છે, તથા જનુસ્થિત થઈને નવમાલિકાને આપતો) નવમાલિકે, આ જરા આખી ખાકીનો આપી દે સમજો મારા ભાઈબંધને.

નવઃ—(સસ્મિત) જેવી મારા શુખરકની આચા. (તેમ કરે છે.)

વિટઃ—(તે ચપક હાથમાં લઈને) આ સરસ મધ મારી નવમાલિકાનાં મીના સંબંધથી બહુજ સુગંધિવાજો થયો છે. શુખરક વિના બિન્નો કોઈ એ સ્વાદ આજસુધી પામ્યોજ નથી ; માટે હે મારા ભાઈબંધ ને વી જ એ સુખે. આથી સાઈં સન્માન તે બિંજું શું કરવું તારું.

વિદૂઃ—અરે શુખરક, હું તો પ્રાહ્મણ છું વાડ.

વિટઃ—આ જૂઠા, પ્રાહ્મણ છે તો જનોઈ ક્યાં છે તારું?

વિદૂઃ—(કંઠમાં જનોઈ નહિ હોવાથી) ખરે, પેલા ચેટ સાથે ખૂંચાખૂંચમાં તુટ્યું બાસે છે.

નવઃ—(હસતી) વાડ, જનોઈ ઘેર ગયું, પણ બે વેદાક્ષર તો બોલ જોઈ.

વિદૂઃ—અરે બાઈ, આ મધગંધથી મારા વેદાક્ષર તો દબાઈ ગયા છે બિચારા; પણ હવે આમ તારી સાથે ક્યાંસુધી વાદ કરવો? આ હું પ્રાહ્લ-
ણના તને સાષ્ટાંગ* પ્રણામ. (પગે લાગવા જાય છે.)

નવઃ—(હાથથી તેને નિવારતી) નહિ, નહિ, મહારાજ, યમ મા કરશો. (શેખરકને) શેખરક દૂર જા રે. ખરે એ પ્રાહ્લણ છે. (વિદૂષકને પ્રણામ કરી) આર્ય, કોપ નહિ કરવો. એ તો તમ અમારા નવા સંબંધી થયા માટે જરા ટોળ કર્યું.

વિદૂઃ—ચાલ બાઈ હું પણ મનાવું યમને (તેને ચરાણે મસ્તક ધ્રુવી) આર્ય, મેં મધવશ થઈ આપનું અસહ્ય અપમાન કર્યું હોય તેની ક્ષમા કરવી. હવે તો હું નવમાલિકાને લઈને મધશાળામાં જઈશ.

વિદૂઃ—અરે બાઈ મેં તો સઘળું ક્ષમા કર્યું. હવે તો તમે ગમે તે પ્રકારે યુક્ત કરો મને કે હું પણ મારા વયસ્યને મળું. (વિટ, નવમાલિકા તથા ચેટ નિષ્ક્રમણ કરેછે.) ખરે, મજા પ્રાહ્લણનું તો આજ અકાલ મૃત્યુજ ટળ્યું. અસ્તુ. આ મધપીના સમાગમથી હું અશુદ્ધ છું માટે આ દીર્ઘિકામાં† સ્નાન કર્યા પછી જાજી મિત્રપાસે. (તેમ કરિને નેપથ્યભણી જોઈ) અહો, આ રહ્યો મારી પ્રિય વયસ્ય; સાક્ષાત્ હરિ જાણે રૂઝિમણીને લઈને આવતા હોયની તેમ સતી મલયવતીનું કરગ્રહણ કરી આવે છે આ દિશાએ. માટે હું પણ અહિંજ સ્વસ્થ જામી રહું.

इति प्रवेशकः

(વિવાહવેષે નાયક ને નાયિકા દાસીસહિત પ્રવેશ કરે છે.)

નાયકઃ—(મલયવતીને જોતી સહર્ષ ને સ્વગત)

* ‘જરસા શિરસા દૃષ્ટ્યા મનસા વચસા તથા પદ્મભ્યાં કરાભ્યાં જાનૂભ્યાં પ્રણામોઽષ્ટાંગ ઉચ્યતે’ ॥

† વાવ.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

દષ્ટા દષ્ટિ કરે નોચે, ન વશતી જોલાવું જો મેમથી,
 શય્યામાં નિજ પૂઠ ફેરવી સુએ, કંપે મશલિંગને.
 જો દેખે સખીઓ જતી, ઝટકરી ત્યાંથી જવા ઈચ્છતી;
 એવી આ પ્રતિકૂલ તો પણ મને ઝહાલી નવોળા પ્રિયા.* ૩૮
 (પ્રકાશ) પ્રિયે મલયવતિ,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

મેં હુંકારથીજ ઉત્તર દઈ જે મૌન સેવ્યું બહુ,
 ને જે આ તનુને દવાનલસમા ચંદ્રાતપે તાપવી,[†]
 ને નક્તંદિન ‡ ધ્યાન જે દહ ધર્યું એકાગ્ર ચિત્તે પ્રિયે !
 આજે તેજ તપોતણું ફલ મળ્યું, કે જોઉં તારૂં મુખ. ૩૯
નાયિકા—(ચતુરિકાને) હંજે ચતુરિકે, માત્ર રૂપસુંદર છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ
 પ્રિયંવદ પણ છે.
ચતુ.—(હસી) રે અતિપક્ષપાતિનિ, ઠીક છે વારુ ; એમાં માટું પ્રિયવચન
 શું હતું ?
નાયક— ચતુરિકે, કુસુમાકર વાટિકાનેા માર્ગે દેખાડ.
ચતુ.— આમ આવવું મહારાજ.
નાયક—(આગળ જઈને નાયિકાને) પ્રિયે, ત્વરા ન કરતાં હજવે હજવેજ
 ચાલવું ; કેમકે,

* દષ્ટા દષ્ટિઃ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં મુગ્ધાવર્ણન છે. નાયક કહે છે કે ‘આ મારી
 નવપરિણીત પ્રિયાના સુખી હું દષ્ટિ કરું છું તો તત્કાલ એ અધાદષ્ટિ કરે છે, રનેહથી
 જોલાવું છું તો ઉત્તર આપતી નથી, શય્યામાં મારીભણી પૂઠ કરિને સુએ છે, તથા
 મારાં આલિંગનના ભયથી કંપે છે. એટલામાં જો દારઆગળથી સખીમંડલને જતું
 જુએ તો ત્યાંથી ભિષ કરી ઝટ જતાં રહેવાની ઈચ્છા કરે છે ; આવી આવી અનેક
 પ્રતિકૂલતા (મુગ્ધાત્વ) ને ક્ષીધે એ મને સવિશેષ પ્રિય લાગે છે. ઉપર આલિંગન
 કર્યું તે બાહ્ય રતિપ્રયોગમાં પ્રધાન છે. એની પૂર્વે ચુંબન હોય. કહ્યું છે કે ‘આદૌ
 રત્નં શાશ્વમિહપ્રયોગ્યં તત્તાપિ ચાલિંગનપૂર્વમેવ’ ।

† કામિજનને ચેદકિરણ અસહ્ય લાગે છે એ વાર્તા પ્રસિદ્ધ છે.

‡ રાત્રિવસ.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

લાગે છે કુચનોજ બાર કટિને, શેં હાર મિથ્યા ધર્યો ?
 બંધ કલાંત રિસે નિતંબરથી, આ શી વૃથા મેખલા ?
 બાસે પાગ અશકત ઊરુવહને, કાં નૂપુરો આ વૃથા ?
 હોઈ સ્વાંગવડેજ ભૂષિત, ધરે કલેશાર્ય આભૂષણો.

૪૦

ચતુઃ—આ રહ્યું કુસુમાકરોદ્યાન, કરેલા પ્રવેશ મહારાજ.

(સર્વે પ્રવેશ કરે છે.)

નાયક:—(અવલોકન કરતો) અહો, અદ્ભુત છે આ કુસુમાકર ઉપવનની શોભા !

અંજનીગીત.

અંદનરેલા આ ઉતર્યાથી, થઈ શીતલ ભૂમિ મંડપની,
 દુવારાની ધારા ઉડે ને, નાચે આ મોર;
 પાણીનો આ મવાહ મૌઢો, સિંચે જલ તરુના કચારામાં,
 પુષ્પપરાગે મિશ્રિત થઈને, રિસે શોભિતો.

૪૧

શિશ્વરિણી.

વળી ગીતારંભે મુખરિત લતામંડપ કરી
 રચી વાસે રંગે કુસુમરજને, દેહ મધુર;
 સ્ત્રિયોની સાથે આ મધુરસ પિતા ભૂંગ સકલ
 મૂને બાસે આજે મધુપપદને યોગ્યજ થયા.*

૪૨

વિદૂઃ—(આગળ ધસી) વયસ્ય, વિજય યાચ્છા તારો. સ્વસ્તિ ભવત્યૈ !

નાયક:—મિત્ર, બહુ કાલ થયો કેમ વાડ દેખાયો નહિ ?

વિદૂઃ—વયસ્ય, ધણો કાલ થયો મૂને અહિં આવવાને, પણ પાછો સૌ સિદ્ધ-
 વિદ્યાધરે વિવાહમહોત્સવનિમિત્તે એકત્ર મળી સુરાપાન કરે છે તે
 જોવાની ઈચ્છાથી આટલી વેળા બ્રમણ કરી અહિં આવી, માટે
 ચાલ તું પણ જો તે.

* વળી ગીતારંભે ઇત્યાદિનો અર્થ:—આજસુધી ભ્રમરે માત્ર મધુ-મધ-નાજ
 અર્થમાં મધુપ કહેવાતા પશ્ય અતઃપર મધુ-મધ-ના અર્થમાં પશ્ય મધુપ કહેવાવાને
 યોગ્ય થયા; કારણ કે વાડીમાં સ્ત્રીઓ સાથે આવી ગાનતાનનાં સાહિત્યસાથે
 આજે મધુપાન કરે છે.

નાયક:— જેવી તારી ઈચ્છા. (આસપાસ જોઈને) વયસ્સ જો, જો,
ઓંવી.

અંગે હરિચંદન લગાવી, સુરતરુપુષ્પમાલ સુહાવી.
રત્નાભરણદ્યુતિયે શોભાવી વસ્ત્રો આ સ્વચ્છ.
સાથે સિદ્ધજનો રાખિને, ચંદનતરુછાયે બેસિને
પ્રમદોચ્છિષ્ટ મધ લઈને, પિયે વિદ્યાધરો.

૪૩

માટે ચાલ આપાગે પણ તમાલમાર્ગે જઈએ.

ત્રિદૂં— આ આ રહી તમાલવીણિકા; પણ ચાલવાથી દેવી કષ્ટ પામતી હોય
એમ ભાસે છે, માટે આ સ્ફટિકમણિશિલાપર બેસી વિશ્રાંતિ
લેવી આવશ્યક છે.

નાયક:— ઠીક લક્ષમાં લીધું વયસ્સ,

ગીતિ.

સુંદર મુખ પ્રિયાનું જીતિને ચંદ્રને સ્વકાંતિથી
ગાલ તાપરકત થતાં જીતવાને પદ્મને હવે ધારે.*

૪૪

(નાયિકાનો હાથ ગ્રાહી) પ્રિયે, બેસવું અહિં સ્વસ્થ.

નાયિકા— જેવી આપની આજ્ઞા, આર્યપુત્ર. (સર્વે બેસે છે.)

નાયક:— (સ્વહસ્તે નાયિકાનું મુખ ઊંચું કરી) કાંતે, ખરે કુસુમાકરશ્યામ
જોવાનાં અમારાં કુતૂહલથી વ્યર્થજ એક થયો તુને, કેમકે,

કામદા.

બ્રૂલતા દિસે વક્ર શોભિતિ,
અધરપલ્લવે પાટલ દ્યુતિ,
લલિત આ મુખોચ્ચાન નંદન,
એ ત્રિના ત્રિજાં સૌ લહું વન.

૪૫

ચતુઃ— (વિદૂષકને સસ્મિત) સાંભળ્યું? કેવી વર્ણી એણે બર્તેદારિકાને?

* સુંદર મુખ ઇત્યાદિ. અમથાસુધી પ્રિયાનાં મુખની શોભા ચંદ્રના જોવી-
ગૌર હતી, પણ હવે શ્રમ થવાથી મુખ રાતું થઈને જાણે પદ્મની શોભા ધારણ
કરવાને ઇચ્છતું હોયની એમ ભાસે છે.

વિદૂં—ચતુરિકે, ગર્વ કરીશ મા. અમારામાં પણ કોઈ દર્શનીય હશે, પણ મત્સરને લીધે કોઈ તેને વર્ણન નહિ હશે વળી.

ચતું—(સસ્મિત) આર્ય, વળી કોઈ શું હશે? તું જો તો. ચાલ હું જ વર્ણીશ તને.

વિદૂં—(સહર્ષ) જીવિતદાન કર્યું તે. કૃપા કરિને મારું પ્રાર્થ વર્ણન કર કે ફરિને કોઈ મને ન કહે કે તું તો પીળાં માકડાંના વર્ણાકારનો છે.

ચતું—આર્ય, વિવાહભગરણને લીધે વારંવાર મિત્રાયાં કરતી તારી આંખને લીધે તું અતિસુંદર દિસે છે, તો મૂર્તભર તેમજ બેસ કે હું તને યથાયોગ્ય વર્ણું. (વિદૂષક બેસે છે એટલે સ્વગત) એ આંખ મિત્રી સ્વસ્થ બેઠા છે એટલે હું આ તમાલપત્રનો રસ ફાડી તેવડે કાળું કહેં એનું મો.

(એમ કહી ઊઠિને તમાલપત્ર ચોળી તેના રસ ફાડિને વિદૂષકને મોઝે ચોપડે છે. નાયક ને નાયિકા વિદૂષકભણી જોય છે.)

નાયક:—સખે, ખરે ધન્ય તો તું જ કે અમે બેઠાં તારું વર્ણન થયું;
(વિદૂષકનું મો જોઇને નાયિકા સ્મિત કરે છે તેને)

ગીતિ.

તુજ અધરપલ્લવવિષે સ્મિતપુષ્પોદ્ગમ દિસે સુશોભિત આ,
મુખપાશિ ચક્ષુ મારાં તુજને જોતાં થયાં સદ્ગત માનું. ૪૬

વિદૂં—એ શું ચોપડયું ચતુરિકે?

ચતું—ચોપડયું શું, વળી વર્ણો* તને.

વિદૂં—(હાથે મો લુછી હાથ કાળા જોઇને સંકોષ દંડ જામકી) ઊંઘી રહે દાસી-જણી, નથી જાણતી કે હું રાજમિત્ર છું? જોઈ લે હવે શી દશા તારી થાય છે તે. (નાયકને) તમે બેઠાં આ દાસીજણીએ આમ મારું અપમાન કર્યું તો હવે અહિં રહ્યાથી શું પ્રયોજન? કોઈ અન્ય સ્થલે જઈશ.

(એમ કહી નિઃક્રમણ કરે છે.)

ચતું—ખરે આર્ય આત્રેયને મારાથી કોષ ચડયો છે, મારે જોઇને એને મનાવું.
(એમ કહિને જવાને ઊઠે છે.)

*વર્ણુ ખાતુ સંસ્કૃતમાં તેમજ ગુજરાતીમાં બે અર્થે પ્રયત્ન છે; ૧. વર્ણન કરવું. ૨. રંગવું.

નાયિકા— સખિ ચતુરિકે, મને એકલી યુકિને ક્યાં જાયછે આમ ?

ચતુ— (નાયિકને ઉદ્દેશી) ધન્યરૂપાથી સદૈવ રહેજે એકલી.*
(ચતુરિકા નિબંધમાણ કરે છે.)

નાયક— પ્રિયે,

હરિણી.

દિનકરકરસ્પર્શે જેની યુતિ પરિપાટલા,
દશનકિરણો શોભે જાણે સુવાસિત કેશર,
વદન તવ બાસે કાંતે, પદ્મજેવું અધી રીંતે,

૪૭

પણ, અલિ ન રત દેખું એકે કેમ તદ્દસપાનમાં ?

(નાયિકા હસિને મ્હા બિજી દિશાએ ફેરવે છે, ને નાયક પાછું તેજ વૃત્ત બોલેછે, એટલે ચતુરિકા પ્રવેશ કરે છે.)

ચતુ— કાંઈ કાર્યનિમિત્તે આપને મળવા આવે છે યુવરાજ મિત્રાવસુ.

નાયક— પ્રિયે, હવે ધેર જવું તારે. હું પણ યુવરાજ મિત્રાવસુને મળી આ
આખો તારી પાછળ. (નાયિકા ઘસીસહિત નિબંધમાણ કરે છે.)

મિત્રા— (પ્રવેશ કરિને સ્વગત)

ગીતિ.

જમૂતવાહનતણા રિપુને માર્યાવિના ગમે તેમ,

નિર્લજ્જ કેમ થઈને કહું કે અરિઓ સુરાજ્ય તારું હર્યું. ૪૮

તો પણ કલ્યાણિના પાછાં જવું ઉચિત નથી. (પ્રકારા) કુમાર, હું મિત્રા-
વસુ પ્રણામ કરું છું આપને.

નાયક— (મિત્રાવસુને જોઈને) સખે મિત્રાવસો, બેસવું આમ. (મિત્રાવસુ
બેસે છે.) યુવરાજ, કેમ આટલી આકળી દિસે છે તારી મુખમુદ્રા ?

મિત્રા— વળી ક્ષુલ્લક મતંગથી આકળાં શા માટે પડ્યું ?

નાયક— શું કર્યું મતંગહતકે ?

મિત્રા— આપનું રાજ્યહરાણ કરી માત્ર આત્મવિનાશ ; બિચું શું ?

નાયક— (સહર્ષ સ્વગત) શું સત્ય હશે આ સમાચાર ?

મિત્રા— પરાભવ કરવાની આગા માત્ર કરવી મહારાજ, વિશેષ શું કહું ?

* પતિસહિત એકલી.

મંદાક્રાંતા.

ધેયું આકાશ સકલ વિમાનોત્થાં વૃંદથી આ,
વર્ષાકાલે જ્યમ દિન દિસે, શ્યામ છે સૂર્ય તેમ.
યુદ્ધાર્થે સિદ્ધ સકલ જુએ વાટ આજ્ઞાતણી આ,
માનો નકી કાય રિપુતણે, ક્ષેમતા સ્વીય રાજ્યે.

૪૯

અથવા સૈન્યથી વળી શું પ્રયોજન?

અહિમાણિ.

હું એકલોજ અતિ સત્વર દોડતો જઈ,
કાડી કૃપાળ અરિમસ્તકધાતકી થઈ,
અગ્રે પડી દિરદને જ્યમ કેશરી હણે,
યુદ્ધે મતંગ—રિપુને ક્ષણમાં હણું ત્યમ.

૫૦

નાયક:—(કાને હાથ દબને સ્વગત) શિવ, શિવ, શિવ, આ અતિ કઠોર શબ્દ
નિકળ્યા. (પ્રકાશ) મિત્રાવસો, એની તે શી ગણના? તારા
સરખા બલવાનૃ વીરનું તો એથી પણ પ્રશસ્ય પરાક્રમ હોવાનો
સંભવ. પરંતુ,

ગીતિ.

સ્વશરીર પણ પરાર્થે અર્પું અયાચિત દયાથકી જે હું—

તે, રાજ્યાર્થ મહા આ હિંસાનું કર્મ કેમ માન્ય કરું? ૫૧

વળી ક્ષેશાવિના* બિજા કોઈ પણ સાથે મારે રાત્રતા નથી. માટે જો
મારું પ્રિય કરવાળીજ તારી ઈચ્છા હોય તો એ ક્ષેશાધીન રાજ્યતપસ્વી
ઉપર દયા લાવ.

મિત્રાં:—(સંકોપ) વાહ, ખડું યોગ્ય કહ્યું. આપણાપર ઉપકાર કરનાર ને
દયાપાત્ર રાત્રુપર દયા કેમ નહિ આવે?

નાયક:—(સ્વગત) એનો કોપ અનિવાર્ય દિસે છે. (પ્રકાશ) મિત્રાવસો, જો
એકાંત કરિયે આપણે; ત્યાં તેને સધળી વાત સમજવી કહું.
આ સ્વૈચ્છીસ્તસમય થવા આભો, જો,

* ક્ષેશ એટલે દુઃખ. બૌદ્ધ મતમાં આ શબ્દને દુઃખોત્પાદક ને અનેક પ્રકારની
વિષયવાસના તેને માટે યોગ્ય છે. આહિ એજ અર્થ છે.

સ્રગ્ધરા.

નિદ્રામાંથી જગાડી ઝટ મધુકરને છોડવે પદ્મમાંથી,
 પોષિને વિશ્વ આપું નિજ કરથી પુરે સર્વ સંપૂર્ણ આશા,*
 સિંહોની પ્રાર્થનાના ગુરુરવસહ જે જાણ આ અસ્તશૈલ,
 તે એક શ્લાઘ્ય બાસ્ત્રાનું,† પરહિત કરવે માત્ર જેનો પ્રયાસ. પર
 (સર્વે નિષ્કમણ કરે છે.)

इति तृतीयोऽङ्कः

* આ શબ્દના બે અર્થ છે, ૧. વાંછા, ૨. દિશા.

† સૂર્ય.

(હાથમાં બે રક્ત વચ્ચે લઈને કંચુકી* તથા પાછળથી પ્રતીહાર † પ્રવેશ કરે છે.)

વસુભદ્ર કંચુકી—

ઇંદ્રવંશા.

અંતઃપુરે સર્વ કંઈં વ્યવસ્થિત,
પરે પરે સંસ્પલિતો વિલક્ષ્ણું હું,
દંડગ્રહે સંપ્રતિ છું જરાતુર,
રાજાની વૃત્તિનું કંઈં વિડંબન. ‡

૫૩

સુનંદ પ્રતીહાર:— આર્ય વસુભદ્ર, ક્યાં નિકળ્યા છો આપ ?

વસુ— કુમાર મિત્રાવસુનાં વૃદ્ધદેવીએ આગા કરી છે કે “વસુભદ્ર, કન્યા મલયવતી સાસરે છે ; આજથી દશરાત તારે મલયવતીનાં ને કુમારશ્રીનાં રક્ત વસન નિરંતર લઈ જવાં.” હવે જીવતવાહન તો પુવરાજસાથે સમુદ્રવેલા જોવાને ગયા સંભળાય છે, ત્યારે મારે તેની પાસે જવું કે રાજપુત્રીપાસે જવું ?

સુનંદ:— આર્ય, મલયવતીનીજપાસે જવું ઠીક પડશે ; એટલે આટલી વેળામાં જામાતા પણ કદાપિ ત્યાં આવી પોંચ્યા હોય.

વસુ— યોગ્ય છે ; કહો, આપ ક્યાં નિકળ્યા છો ?

સુનંદ:— મહારાજ વિશ્રાવસુએ આગા કરી કે “સુનંદ, મિત્રાવસુને જઈને કહેવું કે આ દીપોત્સવમાં મલયવતીને અને જામાતૃને કાંઈક દાન-વ્યવહાર કરવો છે. માટે જરા આવીને જોવું કે સમર્થ ઉત્સવાનુરૂપ છે વા નહિ.” હવે તું જ રાજકન્યાભણી જામ્યા ને હું જાઉં મિત્રાવસુને તેડવા.

(બંને જણ નિષ્ક્રમણ કરે છે.)

इति विष्कंभकः §

* ‘ये नित्यं सत्यसंपन्नाः कामदोषविवर्जिताः। ज्ञानविज्ञानकुशलाः कंचुकीयास्तु ते स्मृताः’ ॥

† ‘संविद्विग्रहसंबद्धं नानाकार्यसमुत्थितम्। निवेदयन्ति ये कार्यं प्रतीहारास्तु ते स्मृताः’ ॥

‡ અંતઃપુર (નૃપપક્ષે) નગરનો અંતર્ભાગ, (કંચુકિપક્ષે) અવરોધ ; રથવાસ. સંસ્પલિત (નૃપપક્ષે) દોષ, વાંક, (કંચુકિપક્ષે) ઠોકરાવું અથડાવું તે. દંડગ્રહ (નૃપ-પક્ષે) શાસનદંબ્ય ભેવું તે ; (કંચુકિપક્ષે) કરમાં લાકડી રાખવી તે. જરાતુર (નૃપ-પક્ષે) જરથી-દંબ્યથી કંટાળેલા-સંતુષ્ટ ; (કંચુકિપક્ષે) જરા-વૃદ્ધાવસ્થા-થી વ્યાકુલ, દુઃખી. વિડંબન=અતુકરથ.

§ સુધાકરમાં કહ્યું છે કે ‘તત્ત્વ વિષ્કંભકો ભૂતભાવિવસ્તૃશસૂચકઃ। અમુલ્યપાત્રરચિતઃ સંક્ષેપકપ્રયોજનઃ॥ દ્વિધા સ શુદ્ધો મિશ્રથ મિશ્રઃ સ્યાન્નોત્તમધર્મૈઃ। શુદ્ધઃ કેવલમધ્યોડયમે-કાનેકકૃતો દ્વિધા’ ॥ વળી સાહિત્યદર્પણમાં કહે છે કે ‘વૃત્તવર્તિષ્યમાણાં કથાંગાનાં નિવર્તકઃ। સંક્ષિપ્તાર્યસ્તુ વિષ્કંભ આવાંકરણ દર્શનઃ’ ॥

(મિત્રાવસુ તથા નાયક પ્રવેશ કરે છે.)

નાયક:— પ્રિય મિત્રાવસો,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

શય્યા શાદલ, આસનો શુચિ શિલા, સઘ્ન દુભોની તળે,
કંડાદાર, સુનિર્ઝરોદક પિવું, સંવાસમાં છે મૃગો.

એ અપ્રાર્થિત સર્વ વૈભવ વને; છે એક એમાં ઉણું—

કે થાએ ન પરોપકાર, અહિં એ માટે રહેવું વૃથા.* ૫૪

મિત્રા.— (ઉચ્ચે જોઈને) કુમાર, ત્વરા કરવી, સમુદ્રવેલાનો † સમય થયો.

નાયક:— (સાંભળી) સત્ય લક્ષ છે એ. જો,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

પાણીનાં બલથી ઉડી જલકરી પાછા પડે તેવડે,

કોધી પર્વતકંદરો સકલ આ જેણે પ્રતિધ્વાનિતા,

એવો આ અતિ ધોર ધોષ જણને વેલાની વેળા થઈ,

જેમણે ધસડાઈને ગબડતા સંખો અશંખ્યો દિસે. ૫૫

મિત્રા.— ખરે, આવી આ તો, જુઓ,

ગીતિ.

બક્ષો લવંગવહ્તી કરિમકર કરે અહું મુખોર્જાર,

સમુદ્રવેલાજલ છે સુગંધિ ને રત્નરંગમય તેથી. ૫૬

નાયક:— મિત્રાવસો, જો, જો આ શરત્સમયથી શ્વેત થયલાં અભ્વના સમૂહપડે
આમ્હુદિત થયલા મલયશિખરે. જાણે હિમાલયનાજ શિખરે
હોયની તેવા જણાય છે.

મિત્રા.— કુમાર, એ મલયગિરિના શિખરે નથી, સર્પોનાં અસ્થિનો સમૂહ
છે એ તો.

* શય્યા શાદલ ઇત્યાદિમાં નાયક કહેછે કે વનમાં નિવાસ કરવો એ બધી રીતે
અનુકૂલ છે પરંતુ અહિં પરોપકાર કરવાનો પ્રસંગ મળતોજ નથી તેથી એ અનુકૂલતા
નથી છે. નાયકનું આ ભાષણ વાસ્તવિક છે. ચતુરાશ્રમમાં ગૃહસ્થાશ્રમ ઉન્નમ
કહેવાવાનું કારણ માત્ર પરોપકારજ છે પદ્મપુરાણમાં મળ્યું છે કે ‘યથા વાયું સમાશ્રિત્ય
વર્તન્તે સર્વજંતવઃ। તથા ગૃહસ્થમાશ્રિત્ય વર્તન્તે ચતુરાશ્રમાઃ’।।

† સમુદ્રની ભરતી.

નાયક:—(સખેત) અરેરે, મહાકબૂટ, શાં નિમિત્તે એ સંઘાતમૃત્યુ થયાં ?

મિત્રાં—કુમાર, નથી એ સંઘાતમૃત્યુનો પરિણામ; સાંભળો એનું કારણ :
પૂર્વે ગરુડ સ્વપક્ષનાં વાયુપ્રસે સમુદ્રજલ ઉરાડી યુગી રસાતલમાંથી
એકેક સર્પ ખલાત્કારે ઉચ્ચકી લઈને આહાર કરેતા.

નાયક:—(સોદેગ) હર, હર, હર, મહાકબૂટ, અતિ દુષ્ટ કર્મ, પછી ?

મિત્રાં—પછી નાગમાત્રના નારાભયથી નાગાધિરાજ વાસુકિયે ગરુડને કબ્બું કે—

નાયક:—શું ? પ્રથમ તો મૃતેજ આ, એમ ?

મિત્રાં—નહિ, નહિ, એમ નહિ.

નાયક:—ત્યારે શું ?

મિત્રાં—તેણે એમ કહ્યું કે “ પક્ષિરાજ ગરુડમનુ તારાં આવવાના ભયે અનેક
નાગસ્ત્રિયોના ગર્ભપાત યાય છે, તથા ખડુ નાગખાલકો ગતપ્રાણ
યાય છે. આમ થવાથી અમારો યશ કુલચ્છેદ ને તારી યશ
સ્વાર્થહાનિ; માટે જે કારણથી તારે પાતાલમાં આવવાનો શ્રમ
લેવો પડે છે તેજ વસ્તુ પ્રતિદિન હું તને એકેક મોકલ્યાં કરીશ.

નાયક:—ધિક્ ધિક્, મહાકબૂટ, મહાકબૂટ, નાગરાક્ષણ કરવાને નાગરાજને
આજ યુક્તિ સુગ્રી ?

उपजाति.

जिह्वासहस्रद्वयमध्य ओके

એવી રસના શું હતો નહિ જે,

સર્પારિને મેં અહિરક્ષણાર્થ—

આત્મા દિધો, એમ વદે દયાથી ?

૫૭

વાડ, પછી, પછી ?

મિત્રાં—પછી પક્ષિરાજે તે સધળું માન્ય રાખ્યું ;

वसंततिलका.

જ્યારે ભુજંગપતિયે કરી આ વ્યવસ્થા,

(ત્યારે) બક્ષે સદૈવ અહિ એક ખગાધિરાજ ;

તેનોજ અસ્થિચય આ હિમપર્વતાબ,

થાઓ, થશે, થઈ સદૈવ વિવૃદ્ધિ જેની.

૫૮

નાયક:— આશ્ચર્ય,

ગીતિ.

સકલ અશુચિનું ધર જે, કૃતમ્મ ને છે સદાવિનાશી જે,
તે તુચ્છ દેહમાટે, મૂલ જ નો આચરે મહત્પાપ. ૫૯

અરેરે, નાગકૂલપર કબૂતી પરાકાષ્ઠા થઈ! (સ્વગત) અસ્તુ. હું મારાં
દેહદાનથી એક પણ સર્પનું રક્ષણ કરી શકું એવો સંભવ હોય તો કેવું રૂઠું?

(પ્રતીહાર સુનંદ પ્રવેશ કરે છે.)

સુનંદ:— ગિરિશિખરપર તો આવી પોંચ્યો હું; હવે મિત્રાવસુને શોધી કાઢું
(પરિક્રમણ કરી) એ પેલો મિત્રાવસુ રાજજમાતાપાસે બેઠો છે.
જઈ ત્યાં. (પાસે જઈને) વિનય થાએ ઉભય કુમારનો!

મિત્રા:— સુનંદ, શા માટે અહિં આવવું પડ્યું? (સુનંદ તેના કાનમાં કાંઈક
કહે છે.) કુમાર, પિતા બોલાવે છે મને.

નાયક:— અવશ્ય જવું.

મિત્રા:— બહુ વિગ્રવાળા આ પ્રદેશમાં આપે પણ વિશેષ ન રહેવું. (પ્રતીહાર-
સહિત નિઃક્રમણ કરે છે.)

નાયક:— હું પણ હવે આ ગિરિશિખરપરથી ઉતરી સમુદ્રતટનું યથેચ્છ અવ-
લોકન કરું.

(પરિક્રમણ કરે છે, એટલે નેપથ્યમાં રાજ્દ યાય છે.)

હા પુત્ર શંખચૂડ, અરેરે, મારી આંખ આગળ તારો વધ થતો હું કેમ
જોઈ શકીશ? *

નાયક:— (સાંભળી રહી) નિરાંક કોઈ પીડિત સ્ત્રીનો આ વિલાપ બાસે છે;
માટે પાસે જઈને એ કોણ છે તથા એનું ભયકારણ શું છે તે
અવશ્ય જાણવું જોઈએ. (પરિક્રમણ કરે છે.)

(એટલે આગળ શંખચૂડ નાગ, પાછળ તેની વૃક્ષ માતા, ને કાંપમાં બે
વસ્ત્રસહિત કિંકર પ્રવેશ કરે છે.)

વૃક્ષા— (સાચ) હા પુત્ર શંખચૂડ, અરેરે મારી આંખ આગળ તારો વધ થતો
હું કેમ રે જોઈ શકીશ!? (તેનું મુખગ્રહણ કરી). હવે આ તારા
મુખચંદ્રના વિરહથી પાતાલ સઘળું તમાવ્યાસ થઈ રહેશે રે બાઈ!

શંખચૂડ:— અંખ, શોકવિલાપથી શી સિદ્ધિ વા? એથી તો આપણે સવિશેષ
ખિન્ન થઈએ છીએ.

* આ નેપથ્યોક્તિ છે.

વૃદ્ધા—(પુત્રને નિરખતી તથા તેને સર્વોંગે હાથ ફેરવતી) હા વત્સ, જોણે સ્વર્ગ-
કિરાણ સરખું પણ દિધું નથી એવાં આ તારાં સુકુમાર શરીરનો,
હાથ રે, નિર્દય ગરુડ આહાર કરશે!
(કંઠગ્રહણ કરી ઉચ્ચ સ્વરે રુદન કરે છે.)

શંખ.—અંબ, મા કર વૃથા શોક, સાંભળ.

ગીતિ.

જન્મ થતાંની વારજ અનિત્યતા દેહસાથ સંધાય,
જનની ધાત્રીસમ; પછો નિર્ઝ શોકે પ્રયોજન શું હોય? ૬૦

(આટલું બોલી જવાનો પ્રયાસ કરે છે.)

વૃદ્ધા—બેઠા, એક યુહર્તભર તો થોભ કે હું ધરાઈને તારું મા જોઈ લઉં.

કિકર:—(સાક્ષેપ) ચલ, ચલ સત્વર કુમાર રાંખચૂડ, પુત્રસ્નેહમાં મોહિત
યઈને આ તારી માતા શોકવચન કહે છે તેનો તારે શા ઉપયોગ?
રાજકાર્યવિષયે એ અમાન છે.

શંખ.—ચાલ, આ આવ્યો.

કિકર:—(આગળ અવલોકન કરતો સ્વગત) વધ્યશિલાપાસે તો લાભ્યો હું
એને, તો હવે આ વધ્યચિહ્ન આપું.

નાયક:—આ રહી તે સ્ત્રી. (રાંખચૂડને જોઈને) નકી આ એનો પુત્ર હોવા
જોઈએ. તો એ રડે છે શા માટે? (આસપાસ અવલોકન
કરી) ખરે, એના ભયનું કારણ મને કાંઈ સમજતું નથી; શું
હશે વાર? જાજ ત્યારે એની પાસે? અથવા એનો વિલાપ
હજી ચાલુજ છે તેપરથીજ સમજશે સ્પષ્ટ કારણ. માટે આ
વૃક્ષને એાથે જામી રહીને સાંભળી લઉં બધું.

કિકર:—(બક્ષાંજલિ યઈ સાસ્ત્ર) કુમાર રાંખચૂડ, સ્વામીની આગા છે માટેજ
તેને આપું નિષ્કર વચન મારે કહેવું પડે છે.

શંખ.—બદ્ધ, નિઃરાંક કહેવું.

કિકર:—નાગલોકના સ્વામી વાસુકિની આગા છે કે,

શંખ.—(શિરપર અંજલિ ધરી સાદર) શી આગા છે પ્રભુની?

કિકર:—આ બે રક્ત વચ્ચે પેરી આ વધ્યશિલાપર ચડીને બેસવું, એટલે
નુંજ તેનો નિયમિત ભક્ત્ય છે એમ જાણી ગરુડ તારે આહાર કરશે.

નાયક:— (સાંભળિને) હાહા, મહાકબૂટ, મહાકબૂટ ; ગરુડના આહારાર્થે વાસુ-
કિયે મોકલેલા ભદ્ર્ય આ નાગપુત્ર ભાસે છે.

કિંકર:— કુમાર, લે આ વસ્ત્રયુગલ.

શંખ:— (સાદર) લાવ. (લઈને) સ્વામીનો આદેશ શિરપર ચડાવું છું.

વૃદ્ધા:— (પુત્રના હાથમાં વસ્ત્ર જોઈ સોરસ્તાડ) હા પુત્ર, હા વત્સ, રૈરે આ વસ્ત્ર
મને વનપાત જેવાં લાગે છે ! (મૃદ્ધી પામે છે.)

શંખ:— અંબ, સાવધ થા, સાવધ થા.

કિંકર:— અહો ગરુડને આવવાનો સમય થયો માટે હું અહિંથી સત્વર જતો રહું !

વૃદ્ધા:— (સાવધ થઈને જીંચે સ્વરે ઉદ્દન કરતી) હાહારે મમ મનોરથશતલબ્ધ
વત્સ, પુત્ર: તારું કૃપ્ય ક્યાં જોઈશ રૈ હું ! (કંઈગ્રહણ કરે છે.)

નાયક:— અરરર, કેટલી રૈ આ નિર્દયતા ગરુડની !

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જે દુઃખે વિકલા ત્રિલાપ કરતી, અશ્રુ જહું બાળતી,
“તારો રક્ષક કોણ, પુત્ર,” કહિને જોતી દિશા સર્વમાં;
એવી માતૃતણા શુભાંકુચો લઈ ચંચલપ્રથી પુત્રને—

ખાનારા ખગરાજનું હૃદય રે, વજ્રે ઘડયું સંભવે ! ૬૧

શંખ:— (પોતાનાં અશ્રુને નિવારતો) અંબ, અતિશોકથી થું ફલ ?

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

અર્થીનો કરી યાચના સદ્ગત સૌ જેણે દયાથી સદા,
જેણે સ્વાર્થે પરાર્થઆગળ ગણ્યો મિથ્યા દયાભાવથી,
એવા જે પરદુઃખકષિત હતા, તે સાધુ અસ્તંગત,

માત: સંવર અશ્રુવેગ તું હવે, રે કોણઅગ્રે રહે ? ૬૨

માટે સત્વર સાવધ થા માતુઃપ્રિ !

વૃદ્ધા:— (સાસ્ત્ર) શા પ્રકારે સાવધ થાજે ખેટા રૈ, તું એકનો એક છે એમ
જાણિને પણ સદ્ય થઈને નાગરાજે તારું રક્ષણ ન કરયું ! હાથરે,
અવચ્છિન્ન શ્રવણકર્ણમાં મારા પુત્રનું સ્મરણ થયું ! સર્વથા હુંજ
હતભાગ્ય છું !

(પુત્ર: મૃદ્ધીગત થાય છે.)

નાયક:— (સકડણ)

ગીતિ.

પીડિત ને કંઠગતમાણ, અને ત્યાગ બંધુએ કોષો,

એવાને નહિ રક્ષું, તો શો ઉપયોગ આ શરોસ્તણો? ૬૩

માટે હવે તો જાઉં આગળ.

શંખ— અંખ, ધૈર્ય ધર, ધૈર્ય ધર.

વૃદ્ધા— (સાવધ થઈને) બ્યારે સકલ નાગલોકનું રક્ષણ કરનાર વાસુકિયે તારા પરિત્યાગ કર્યો, ત્યારે ખિન્નું કોણ તારું રક્ષણ કરવાને શક્તિ-માનું છે ?

નાયક:— (સહસા આગળ જઈને) હું છું, નિઃશંક હું છું.

વૃદ્ધા— (નાયકને જોઈને ઉત્તરીયથી પુત્રાચ્છાદન કરતી નાયકપ્રતિ ધસી જવું-સ્થિત થઈને) પક્ષિરાજ વિનતાનંદન, ભક્ષ મૂને, તારા ભક્ષને માટે નાગરાજ મૂને યોજી છે.

નાયક:— (સાસ્ત્ર) અહાહ, શું વિલક્ષણ છે આનું પુત્રવાત્સલ્ય ! મૂને તો ભાસે છે કે,

ગીતિ.

પુત્રસ્નેહથી આનો છે જે કલ્પાંતશોક તે જોઈ,

રયાઈ થાશે અહિરિપુ, યથાપિ ભાસે કૂર અતિ તથાપિ. ૬૪

શંખ— અંખ, ભય પામવાનું કાંઈજ કારણ નથી. નિઃસંદેહ એ ગરુડ તો નથીજ.

ઉપજાતિ.

વિચ્છેદી મસ્તિષ્ક મહેરગોનાં,

છે ચંડ ને રક્તજ ચંચુ જેની,

એવો વિહંગાધિપ ઉગ્ર તે કયાં ?

સ્વભાવરૂપાકૃતિસૌખ્ય, આ કયાં ? * ૬૫

વિચ્છેદી૦ ઇત્યાદિ શ્લોકમાંથી તાત્પર્ય એવું નિકળે કે જની આકૃતિ શુદ્ધ સુંદર તેના શુભ પથ તેજ પ્રમાણે શુદ્ધ પ્રશસ્ત્ય. પથ આ વિચારમાં વસ્તુપક્ષાભાસ Material Fallacy છે. 'યત્રાકૃતિસ્તત્ર ગુણા વસન્તિ' એ સામાનાર્થે વાક્ય છે, પથ એમાંની વસ્તુ કેટલે અંશે સત્ય છે એ સહજ વિચાર કરતાં રૂપજ જણાશે. સરખાવો 'ન તાટ્ટશા આકૃતિવિશેષ' ઇત્યાદિ વાક્ય અભિજ્ઞાનશાકુંતલ. વિષમાર્સકાર.

વૃદ્ધા— વત્સ, તારાં મરાણના ભયથી હું તો સકલ જીવલોકને ગરુડમયજા જોઈ છું.

નાયક— અંબ, ભય મા પામ, હું વિદ્યાધર છું, ને માત્ર તારા પુત્રરક્ષાશાયીજી
આહિ આળ્યો છું; શાંત થા.

વૃદ્ધા— (સહર્ષ) પુત્ર, ફરીથી ખાલ તો એક વાર એ રાખેદા, મને સાંભળવા
દે સ્પષ્ટ.

નાયક— માતૃત્રિ, વારંવાર ભાષણથી શો લાભ ? હવે તો કર્મથી સ્પષ્ટ કરીશ.

વૃદ્ધા— (તેને મસ્તકે અંજલિ ધરી) પુત્ર, ચિરંજીવ.

નાયક—

उपजाति.

એ દે મને અજ, તું વધ્યવસ્ત્ર
એણે હું ઢાંકી નિજ દેહ અર્પું—
સર્પારિને, ભક્ષણસારુ સઘ,
ને રક્ષું આ ત્વત્મિયપુત્રદેહ.

૬૬

વૃદ્ધા— (કાને હાથ દબાવી) શિવ શિવ વત્સ, આ તું શું બોલ્યો ? તું પણ મને
શીખવ્યુંડ જેટલાજ પ્રિય છે; અથવા એના કરતાં પણ વિશેષ તું
પ્રિય છે, કારણ કે ખંધુજને જેનો ત્યાગ કર્યો એવા આ મારા નિરા-
ધાર પુત્રને સ્વદેહદાનથી રક્ષવા ઇચ્છા દર્શાવી !

શંખ— અહો, આ મહાપુરુષનું મન કેવલ લોકવિપરીત દિસે છે ! કેમકે,

स्वधरा.

જે માટે ગાધિજે બહુ ધન્યનીપદે જાતું ગંદું શ્વમાંસ,
જે અર્થે ગૌતમે તો કૃતતદુપકૃતિ સંહર્યો નાડીજંઘ,
ને યદ્રક્ષાર્થે મારે ઉરગ નિજ સગા* આ વિહંગાધિરાજ,
અર્પે તે પ્રાણુ, અન્યાર્થ તૃણસમગણી, એજ આશ્ચર્ય મોટું ! ૬૭
(નાયકને ઉદ્દેશી) હે મહાત્મન, પ્રાણપ્રદાનવિષે ઉદ્યત થઈને મારાઉપરની
તારી શુદ્ધ કૃપા તે સ્પષ્ટ દર્શાવી છે, તો હવે મિથ્યા આગ્રહન કરવા, કારણ,

* કશ્ચપ ઋષિને વિનતા નામે સ્ત્રીથી ગરુડનો જન્મ, ને કકુ નામની સ્ત્રીથી
સર્પોની ઉત્પત્તિ થઈ, આ પૌરાણિક કથા છે; એ પરથી સર્પો ગરુડના સગા થાય.

અનુષ્ટુપ.

પામે જન્મ અને મૃત્યુ માદશ દુઃખ જંતુઓ,

પરંતુ ત્વદ્વિધ પ્રાણદાતા વિરલ સર્વથા.

૬૮

માટે એમ આચરવે શા લાભ ? એ પ્રયાસ તો છેાડીજ દેવા.

નાયક:— રાંખચૂડ, પરાયસંપાદનસંબંધી મારા મનોરથની સિદ્ધિ થવાનો આ પ્રસંગ બહુ કાલે આળ્યો છે, એમાં તારે આડાં આવવું યોગ્ય નથી, માટે મનમાં કાંઈ પણ વિકલ્પ ન કરતાં એ વધ્યચિન્હ મારે સ્વાધીન કર સત્વર.

શંખ:— મહાત્મન, શા માટે કરે છે વૃથા પ્રયાસ ? રાંખપાલનાં રાંખજેવાં શુદ્ધ ફુલને આ રાંખચૂડ* કદાપિ પણ ડાઘ લાગવા દેનાર નથી. જો તને ખરેખર મારી સ્થિતિપર દયા આવતી હોય તો કોઈ એવા ઉપાય શોધ કે તેથી આ મહુઃખપરિક્લિષ્ટ માતૃઃશ્રી આત્મધાત ન કરે.

નાયક:— એમાં વળી બિન્ને ઉપાય શા શોધવાનો છે ?

ગીતિ.

તું જીવ્યે જીવે જે, તું મરતાં જે મરેજ નિઃશંક,
તેને જીવતી ઈચ્છે, તો મમ જીવથી તું રક્ષ આત્માને. ૬૯
લે આ ઉપાય. હવે સત્વર એ વધ્યચિન્હ આપ મને કે એવડે હું દેહા-
ચ્છાદન કરિને વધ્યશિલાપર જઈજી બેસું. તું પણ માતૃઃશ્રીસહિત આ
પ્રદેશમાંથી જતો રહે ; કદાપિ આ પાસેનું વધ્યસ્થાન જોઈને સ્વાભાવિક
ભાવિથીજ એ મૃત્યુ પામશે. મારેલા સર્પોનાં અનેક અસ્થિશૈલથી આ
સ્થાન તને મહારમશાનજેવું નથી ભાસતું શું ? વળી,

સ્રગ્ધરા.

ચુંટી લૈ ચંચુઅગ્રે પિશિતલવ,^૧ અને ગ્રાસના લોભથી આ—

ઉડંતા ગૃધ્રની પક્ષવિતતિર્થી^૨ થયું ધોર જ્યાં અંધકાર ;

સાવે છે જ્યાં વસા^૩ ને બહુ રુધિર વહે એહવાં સ્થાનમાં આ—

ભૂંકે ઝાઝાં શિયાળો, પરરુધિરતૃષા, આમતેમ ભ્રમંતાં. ૭૦

શંખ:— શામાટે નહિ ? મને સ્પષ્ટજ જણાય છે કે,

* યમક. એની વ્યાખ્યા પૂર્વપ્રસંગપર આપેલ છે જુઓ * પાનું ૨૮ મું.
૧. માંસના કકડા. ૨. પાંખાનું પ્રસારણ. ૩. શરીરમાં ધીના જવો પદાર્થ હોય છે તે (fat).

ગીતિ.

અશૂન્ય અહિથી હારેથી, સદા વળી વિનાયકાહિત મીતિ,
શશિધવલાસ્થિકપાલા, રૌદ્ર તનુ ધરે શ્મશાન આ ધોર. ૭૧*

નાયક:— શંખચૂડ, જા ત્યારે, આમ વાર્તાગુપ્તધી શું?

શંખ૦— અરે, ગડુડને આવવાનો સમય થયો! (વૃક્ષપાસે જઈને ઘુંટણીએ પડી) અંખ, હવે તું પણ જા અહિથી સત્વર.

અનુષ્ટુપ.

જે જે યોનિવિષે જન્મું પ્રેમિ માત અતઃપર,

તે તે યોનિવિષે થાજે જનની મમ સર્વથા.

૭૨

(તેને ચરણે મસ્તક ધુકે છે.)

વૃક્ષ— (સાસ્ત્ર) વત્સ, આપું વિપરીત ભાષણ તુને ધટે છે વાડ? તુને છોડી
અન્ય દિશાએ મારા પગ ઉપડશેજ નહિ, તો અહિંજ તારીસાથે મરીશ.

શંખ૦— (ઊઠી) અહિં પાસેજ ભગવાન્ દક્ષિણગોકર્ણ† છે; ઝડપથી તેની
પ્રદક્ષિણા કરી આવિને હું પણ દેવ વાસુકિની આગામીસાર વર્તુ,
ચાલ.

(બંને નિઃક્રમણ કરે છે.)

નાયક:— (સહર્ષ) નિકટ છે મારી ઈચ્છા પૂરી પાડવાનો સમય. હવે શો ઉપાય?
(અંટસે વસ્ત્રસહિત વસુભદ્ર કંચુકી પ્રવેશ કરે છે. ‡)

વસુ૦— કુમાર, મિત્રાવસુનાં માતૃઃત્રીએ આ વસ્ત્રયુગલ મોકલ્યું છે આપને
માટે. પેરવું એ. (આપે છે.)

નાયક:— (સહર્ષ લઈને સ્વગત) મલયવતીનું પાણિગ્રહણ આજજ સફલ

* આ ગીતિમાંનાં વિશેષણો રૌદ્રતનુ, તેમજ શ્મશાન એ ઉભયપક્ષે લાગે છે.
અહિથી અશૂન્ય—સર્પયુક્ત—રુદ્રતનુ પથ્ય હોય તેમ શ્મશાન પથ્ય હોય, કારણ કે
બલિભક્ષણના ભોભધી સર્પો ત્યાં રહે છે. વિનાયકાહિતમીતિ, એમાં વિનાયક
એટલે ગણપતિ, તેમજ ગડુડ. શિવશરીર ગણપતિને પ્રિય અને શ્મશાન ગડુડને
પ્રિય. શશીને અને સ્વિત અસ્થિકપાલને શિવશરીર ધારણ કરે છે; અને શ્મશાનમાં
શશીજીવાં ધવલ અસ્થિકપાલ હોવાનો સંભવ છે.

† ગોકર્ણેશ્વર મહાદેવનું દક્ષિણ પ્રદેશમાં એક ચોકું તીર્થ—ચાત્રાસ્થલ—છે.

‡ કવિચાપુર્ય.

યયું ! (વસ્ત્રયુગલ પૂરી પ્રકારા) વસુભદ્ર, પધારો, દેવીને મારું
અભિવાદન આપશો.

વસુ— જોવી કુમારશ્રીની આગા. (નિષ્ક્રમણ કરે છે.)

નાયક:—

ગીતિ.

આ રાતું વસ્ત્રયુગલ ખરા સમયપર ચડેલ મમ હાથે,
પરાર્થ માત્ર મેયાસું, એવા મુજને બહુજ સંતોષે. ૭૩

(આસપાસ જોઈને) અહો, મલયાચલના શિલાસચ્ચળને પ્રચલિત કરનારો
આ પ્રચંડ વાયુ નિકળ્યો અપરથી અમ તરફ યાય છે કે પક્ષિરાજ આવી
પોંચ્યો. તેમજ વળી,

સ્ત્રગ્ધરા.

કલ્પાંતે જેમ મેધે, ત્યમ ગગન પતત્રોની * પંક્તિથી છાયું,
જાણે ભૂને ડુખાવે ઉદધિજલ જોડાવી મહાવેગ વાયુ ;
દિગ્ગોચરો જુઓ આ સકલ સમય થૈ આણી કલ્પાંતશંકા,
દેહથોતે દશાશા કપિશ કરી દિધી દ્વાદશાર્કાભરેહ ! † ૭૪
તો શંખચૂડ આવી પોંચે તે પેલાં સત્વર આ વધ્યશિલાપર ચડી બેસું.
(તેમ કરી ઉપર બેસી સ્પર્શ થયો હોય તેમ દેખાડતો) અહાહા, શો મકુર
છે આનો સ્પર્શ!

ગીતિ.

ઈચ્છિતસિદ્ધ્યર્થે આ વધ્યશિલાસ્ત્રોપથી મળ્યું સુખ જે,
તે સુખ મલયવતી નહિ ચંદનરસદિધરેહ આપી શકે. ૭૫
અથવા મલયવતી તે શી મૃદા વસ્તુ છે !
જે સુખ આજ મળ્યું આ વધ્યશિલોત્સંગમાં મને સત્ય,
તે, બાહ્યાવસ્થામાં ન ભોગવ્યું મેં પ્રસૂતણે અંકે. ૭૬

* પાંખ.

† ખાર આદિત્યનાં તેજ ભૂવાં તેજવાળો છે દેહ ભૂનો તેણે. કૂર્મપુરાણમાં એ

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭

ખાર આદિત્ય આમ ગણ્યાળ્યા છે ‘ધાર્તાર્યમા ચ મિલક્ષ્વ વરુણર્થેદ્ર એવચા વિવસ્વાનયપૂષા ચ

૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨

વર્જન્યર્થાંશુરેવચા । મગસ્ત્રણા ચ વિષ્ણુશ્ચ આદિત્યા દ્વાદશ સ્મૃતા:’ ॥

અસ્તુ. આ ગરુડ આભ્યાં, માટે દેહાચ્છાદન કીક કરું.
(એટલે ગરુડ પ્રવેશ કરે છે.)

ગરુડ:—

સ્રગ્ધરા.

દંદુનું જિંજથી જોઈ બયકૃતવલયા શોષમૂર્તિ સ્મરંતો,
ને સૂર્ય સ્યંદનાશ્વત્રસનથકી ચડ્યે, અગ્રજે * હર્ષી દિંદો,
ને જેનાં પક્ષ થાક્યાં અવનત ધનનાં વૃંદ મોટાં ખસેડી,
તે હું, આ આવી પોંચ્યો મલયપર અહિંપ્રાસલોભી નિમેષે ! ૭૭

નાયક:— (સપરિતોષ સ્વગત)

દિંદો.

સર્પરસણાર્થ દેહ અર્પી આજ,
કર્યો સંચિત મેં મહા પુણ્યપુંજ ;
અતઃપર સદૈવ મળો મને તેજ ;
હોય દેહલાભ માત્ર પરાર્થેજ.

૭૮

ગરુડ:— (નાયકબણી જોતો)

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જે આ વધ્યશિલાવિષે સ્થિત દિસે અન્યાહિરક્ષાર્થ, ને—
જાણે મદ્ભયથી ચિરાઈ રુધિરે આલિમ વક્ષઃસ્થલ—
વીંટ્યું તેમજ રક્તવસ્ત્ર વપુએ, તે સર્પને ઊંચકી,
ભેદું વજ્રવિશેષ ચંડ મુજ આ ચંચુવડે દેહ તે. ૭૯
(એમ કહિને ઝડપ મારી નાયકને લઈ લે છે—ઉપરથી પુષ્પની વૃષ્ટિ
પાય છે, ને અંતરીક્ષમાં દુંદુભિનાદ સંભળાય છે.) અહો, (સવિસ્મય
જાયે જોતો કાન દહને)

સ્રગ્ધરા.

રે, શી આ પુષ્પવૃષ્ટિ ભ્રમર સકલને ગંધથી હર્ષ દેતી ?
સ્વર્ગે દિક્યકુ રે આ મુખરિત થયું શું દુંદુભિના મણારે !
(હસિને) હાં; જાણું મેં હવે એ; મમ જવપવને પારિન્નત પ્રકંધ્યું,
શંકા કલ્પાંતની લૈ મલયધનસમૂહે કરી ગર્જના આ. ૮૦

* અગ્રે જાતઃ અગ્રજઃ એટલે મોટો ભાઈ. અરુણ જે સૂર્યનું સારથ્ય કરે છે તે ગરુડનો મોટો ભાઈ છે.

નાયક:— (સ્વગત) વાહ ! કૃતાર્થ થયો.

ગરુડ:— (નાયકને વિષે વિચાર કરતો)

ગીતિ.

* સર્પોનો આ રક્ષક લાગે છે ગુરુ ધણો મને, તેથી—

અહિભક્ષણની આકાંક્ષા મુજ આજે થશેજ દૂર નકી.૮૧

તો હવે એને લઈને મલયગિરિપર ખેસી યથેચ્છુ આહાર કરું એનો.

(નાયકને લઈને નિષ્ક્રમણ કરે છે.)

---

* સર્પોનો ઇત્યાદિ ગીતિ ચમત્કારિક છે. એમાં ગરુડનો અભિપ્રાય એવો છે કે આજનો ભક્ષ બહુ ભારે લાગે છે એપરથી ભાસે છે કે સર્પભક્ષણથી આજે હું અતીવ સંતુષ્ટ થઈશ. કવિનો અભિપ્રેત (ગર્ભિત) અર્થ (Implied meaning) એવો છે કે આજનો આ ભક્ષ કોઈ ગુરુ-મહાત્મા-જણાય છે માટે આજથી સર્પભક્ષણસંબંધી મારી સહુતા દૂર થશે.

इति चतुर्थोऽङ्कः

(સુનંદ પ્રતીહાર પ્રવેશ કરે છે.)

સુનંદ:-

ગીતિ.

સ્વગૃહાધાનવિષે પણ ગત જનનો સ્નેહથી થશે શંકા,

તો સંકટમય દારુણ વનમાં ગયલાવિષે શું આશ્ચર્ય? ૮૨

આજ એમજ બન્યું છે; જીવતવાહન સમુદ્રવેલાનાં અવલોકનની ઈચ્છાથી ત્યાં ગયા છે, ને અદ્યાપિ પાછા આવ્યા નથી એકપરથી મહારાજ શ્રી વિશ્વાવસુ અતિશય ચિંતાનિમગ્ન થયા છે. વળી મૂને આસા પણ કરી છે કે “સુનંદ, સાંભળવામાં આવ્યું છે કે જીવતવાહન ગરુડથી ભયભીત પ્રદેશમાં ગયા છે તેથી મૂને ચિંતા થાય છે માટે સત્વર જાણી આવ કે તેઓ ઘેર આવ્યા કે નહિ.” તો હવે ત્યાં જાઉં. (પરિક્રમાણ કરી આગળ જોતો) અહો, જીવતવાહનના પિતા રાજર્ષિ જીવતકેતુ, સહધર્મચારિણી દેવી તથા રાજપુત્રી મલયવતી સહવર્તમાન આશ્રમનાં આંગણમાંજ બેઠા છે આ. વાહ,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

વસ્ત્રો ભંગતરંગયુક્ત શુચિ બે રેનાંબુસાં પેરિને,

બેઠી અંતિક જન્મહવીસમ મહાપુણ્યા સતી તેથકી—

શોભા જીમૂતકેતુની જલધિની જેવી રિસે સર્વથા

ને આ સંનિધિમાં સ્તુષા મલયજ શોભે સુવેલાસમી. ૮૩

હવે પાસે જઈને પૂછી જાઉં.

(પત્નીવધૂસહવર્તમાન આસનસ્થ જીમૂતકેતુ દર્શિયે પડે છે.)

જીમૂતકેતુ:-

તુમરી.

મૃત્યુ ભલે મુજ આવજ આવે, છું કૃતકૃત્ય હવે હું સર્વથા. મૃત્યુ. ૦. ટેક. *

યૌવનસુખનો અનુભવ લિધો, દશદિશ યશ મુજ પ્રસારી રિધો. મૃત્યુ ૦

*મૃત્યુ ભક્તે ઇત્યાદિમાં વૃદ્ધ વિદ્યાધરરાજ જીમૂતકેતુ (નાયકના પિતા) કહે છે કે મૃત્યુનિવૃત્તિના સઘળા કાવા મેં લિધા—સંસારસુખથી સંતુષ્ટ છું. હવે મૃત્યુ નિઃશંક આવ્યું આવે, સર્વથા હું તેની વાટજ જોઉં છું.

આ પદ્યનાં પુરવદનો પ્રથમ શબ્દ ‘મૃત્યુ’ પદ્યોત્તે બોલાતાં તેનો, સુનંદનાં વાક્યના પ્રથમ શબ્દ ‘જીમૂતવાહનનું’ સાથે સંબંધ થઈ જવાથી ‘મૃત્યુ જીમૂતવાહનનું’ આવું પદ ઉત્પન્ન થયું. આ અશુભસૂચક શબ્દસંબંધથી સર્વેને સભય શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. કવિનો અસાધારણ બુદ્ધિચમત્કાર સ્પષ્ટ છે.

ન્યાયબુદ્ધિથી રાજ્ય મેં કર્યું, તપ બહુ દબ મન કરી આગર્યું. મૃત્યુ
સ્તુત્ય સુત પ્રાપ્ત થયો મુજને, સમાન કુલની સ્તુષા મળી મને. ૮૪

મૃત્યુ—

સુનંદ—(અકસ્માત્ આગળ આવી) જીમૂતવાહનનું—

જીમૂત—(કાને હાથ ઢળે) શિવ શિવ, શાંત થાઓ યે પાપવચન !

વૃદ્ધાદેવી—પ્રતિહત થાઓ યે અમંગલ ભાષણ !

મલયવતી—આ અપરાધનથી કંપે છે મારું હૃદય.

જીમૂત—ભદ્ર, શું શું જીમૂતવાહનનું ?

સુનંદ—રાજર્ષિ, જીમૂતવાહનનું વૃત્તાંત જાણી લેવાસાર મને આહિં મોઢ્યો છે
મહારાજ શ્રી વિશ્વાવસુએ.

જીમૂત—શું ! વત્સ જીમૂત ત્યાં નથી ?

સુનંદ—નથી ત્યારે બિજું શું મહારાજ ?

વૃદ્ધા—(સવિધાદ મહારાજ, બ્યારે ત્યાં નથી મારો પુત્ર, ત્યારે આ સમયે
તે ક્યાં ગયો હશે વાર ?

જીમૂત—નિઃશંક તે આપણી પ્રાણ્યાત્રાર્થે કહિં ગયો હશે.

મલય—(સવિધાદ સ્વગત) આર્યપુત્ર નહિ હોવાથી મને કેવલ ભિન્નજન પ્રતિની
શંકા જોડે છે.

સુનંદ—આગા કરશો મહારાજ, મારે ત્યાં જઈને શું કહેવું સ્વામીને ?

જીમૂત—(વામાક્ષિસ્પંદન ધ્યયવતો) જીમૂતવાહન અદ્યાપિ નહિ આવવાથી
ઉદ્વિગ્ન રહે છે મારું હૃદય.

ગીતિ.

રે વામલોચન ભુંડાં, સ્ફુરી સ્ફુરી સૂચવે શું દુર્દૈવ ?

હતયક્ષુ, સ્ફુરણ તવ બ્યર્થ કરે ભાનુ આ રુડો સઘ. ૮૫

(જથે જોઈને) આ ત્રિપુવનૈક્યક્ષુ ભગવાન્ સહસ્ત્રરશ્મિ નિઃશંક કરશે
કથ્યાણ મારા જીમૂતનું ! (જોઈને સવિસ્મય) રે !

વસંતતિલકા.

જે ત્રસ્ત લોચન કરે બહુ, દષ્ટિપાતે,
રક્તચ્છટા નિજ મરીચિવિષેથી ફેંકે,
ઉત્પાતવાયુયુત તારકજેવું રે આ—

આકાશમાંથી અહિં શું પડતું દિસે છે ! ૮૬

શ્રી ચમત્કાર, ચરાણશ્રેણ પડયું ! (સર્વે નિહાળે છે.) અરે, આ તો
સરસ્વતીમાંસ ચૂડામણિ છે કોઈના ! કોનો હશે એ વાર ?

વૃદ્ધા—(સવિષાદ) મહારાજ, ગમે તેમ કહો પણ આ ચૂડામણિ છે તો મૂરા
શ્રવતનો.

મલય—અંબ, મા વદો આમ.

સુનંદ—મહારાજ, કીક ઝીળ્યાપિના આમ વ્યર્થ શોક શામાટે કરવો ? આ
સ્થલે સદૈવ ગરુડ સર્પભક્ષણ કરે છે તેથી અસંખ્ય નાગશિરામણિ
તેનાં નખચંચુથી ઉખડી આ પ્રદેશમાં આ પ્રમાણે પડે છે.

જીમૂત—દેવિ, યુક્ત કહે છે આ સુનંદ, કદાપિ એમ પણ હોય.

વૃદ્ધા—સુનંદ, હવે તો મારો પુત્ર બહુ કરિને ત્યાં આવી પોંચ્યો હશે. માટે જ,
અને જાણી લઈને વર્તમાન કહી જ મને.

સુનંદ—જેવી દેવીશ્રીની આજ્ઞા. (નિઃક્રમણ કરે છે.)

જીમૂત—દેવિ, વાર આ નાગચૂડામણિ હશે ?

(રક્તવસ્ત્ર ધારણ કરી શંખચૂડ પ્રવેશ કરે છે.)

શંખચૂડ—હા ધિક્ક હા ધિક્ક, કપટ કરયું રે કૂર દૈવ કપટ કરયું !

પદ.

સિંધુતટસ્થિતગોકર્ણેશ્વરવંદન ઝટ મેં કરી લિધું,
સર્પવધ્યભૂમિપર પાછાં જઈ જોતાં વિપરીત દિહું—સિં—ટેક.

વસઃસ્થલ તે પુણ્યાત્માનું ચિરી બહુ નખચંચુવડે

ઉચ્ચકી ઊડયો મગનવિષે તે દુષ્ટ તાક્ષ્ય અતિ દેહબલે—સિં—૮૭

(રડતો) હા મહાસત્ત્વ, હા પરમદયાળો, રે રે નિઃકારણ બાંધવ, આઃ પર-
દુઃખકુખિત મહત્મન, હા હા રે ક્યાં જતો રહ્યો તું ! ભુંડાં રે, ઉત્તર તો
આપ. (પોતાને ઉદ્દેશી) અરે આ હત્યારા શંખચૂડ, આ શું કયું રે તે !

પદ.

દૈવે છલ બહુ કર્યો, થિક્ થિક્ દૈવે છલ બહુ કર્યો. ટેક.
 સર્પતળાં રક્ષણથી મળતો, ઉજ્જ્વલ યશ મમ હર્યો. થિક્ ૦
 પ્રભુની આજ્ઞાનુસરણ કરવે, થિક્ વચ્ચે પગ ધર્યો. થિક્ ૦
 અન્યાત્માર્પણથી રક્ષક હું તુચ્છ રેહનો હર્યો. થિક્ ૦ ૮૮

તો હવે વધારે જીવી આ જગતમાં જ્ઞાણમાત્ર પણ ઉપહાસયોગ્ય થવા નથી
 ધર્મી તો હું! એનું અનુગમન કરવાનોજ પ્રયાસ કરું.
 (પરિક્રમાજ કરી ભૂમિપર દષ્ટિ કરતો)

સમ્બંધ.

મારંભે ત્રિંદુ પૃથ્વીપર ત્રિરલ દિસે સ્થૂલ આ અગ્ર ભાગે,
 પાપાળે પાત થાતાં પ્રસૂત કળ થવે જતું છે કીર્ણ જાજા;
 ને, જે દુર્લક્ષ છે આ વનતરુશિખરે, ગંદરે, ધાતુપીઠે
 તે આ શોણિતધારાનુસરણ કરતો જાઉં હું તાદ્દર્શ્યશોધે. * ૮૯

વૃદ્ધાં—(સસાધવસ) જીએ મહારાજ, આ પેલા કોઈ રડતે માએ આપણી-
 ભણી આવે છે તેથી મારું હૃદય વ્યાકુલ થાય છે. માટે જાણી
 લેવું એ કોણ છે તે.

જીમૂત—અરે એમજ છે, તો પૂછી જાઉં એને.

શંખ—હા હા ત્રિભુવનેકચૂડામણે, અતઃપર પાછો તને ક્યાં જાઈશ રે હું!
 રે રે કૂર દૈવે છલ કર્યો મારી સાથે.

જીમૂત—(સાંભળી સહર્ષ) દેવ, રહેવા દે તારો શોક. માંસલોભથી કોઈ
 પક્ષીએ ચૂંટી લઈજતાં ભૂમિપર પડી ગયેલો આ ચૂડામણ
 આજેજ ભાસે છે.

વૃદ્ધાં—(મલયવતીને આલિંગન કરતી સપરિતોષ) અખંડસૌભાગ્યવતિ, ધૈર્ય
 ધર; તારાજીવી આદૃતિ કોઈ દિવસ પણ વૈધવ્યકુખનો અનુભવ
 કરશેજ નહિ.

મલય—એમ, આપના આશીર્વાદને પ્રભાવે. (પ્રણામ કરે છે.)

જીમૂત—(રાંખચૂડપાસે જઈને) વત્સ, તારો ચૂડમણ ચોરાયો છે શું?

* ગરુડને શોધવાને માટે.

શંખ.— (૨૩તો) મારા ઐકલાનોજ નહિ પણ મહાત્મનું, આખાં ત્રિભુવનનો ચારાપો છે, આને ચૂડામણિ ! *

જીમૂત.— થું થું, વત્સ, સ્પષ્ટ કહે.

શંખ.— કુઃખાતિરાયથી કંઠ બાબોપરુક થઈ જવાથી હું સ્પષ્ટ બોલી શકતો નથી, ક્ષમા કરશો મહારાજ.

જીમૂત.— આર્યા.

૨ે દીન વત્સ, તારું દુઃખ દિસે જે બહુ સુદુઃસહ તે—

મને કર્યાથી નિવેરિત, ઝટ તુજને લાગશે સદ્ય. ૯૦

શંખ.— આર્ય, સાંભળવું. હું શંખચૂડ નામનો નાગ છું. ગરુડના આહારને માટે વારાપ્રમાણે નાગરાજ વાસુકિયે મને આજ આહિં પાસેનાં વધરયાનમાં મોકલ્યો હતો. 'બહુ વિસ્તારથી થું ફલ? તેમ કરવાથી આ રક્તધારા કદાપિ ધૂળથી ઢંકાઈ જશે તો માર્ગાનુગમન કરવું અશક્ય થઈ પડશે માટે સંક્ષેપેજ કહું છું કે,

ગીતિ.

તે કાલસંધિપર ત્યાં વિવાધર કો મહાકરુણચિત્ત—

આવી પોંચ્યો, તેણે સ્વાત્માર્પણથી કર્યો મને મુકત. ૯૧

જીમૂત.— પરસ્કાર્ય પોતાનો દેહ અર્પણ કરનાર વળી અંબેવા બિન્ને કોણ હોય; વત્સ, ત્યારે સ્પષ્ટ એમજ કહી દેની કે તમારો પુત્ર ભ્રતવાહન. ૨૨ મુખ્યા ૨ હું મંદભાગ્ય !

વૃદ્ધા.— હા પુત્ર ભ્રત, આ શો કર્યો ૨ તે ઉત્પાત !

મલય.— હાય હાય, થું સર્વે દુર્નિમિત્તે ભાવ બજબ્યો પોતાનો ?
(સર્વે શ્ચિંહિત થાય છે.)

શંખ.— (સાસ્ત્ર સ્વગત) ખરે, આ તો તે મહાત્માનાં માતાપિતા જણાય છે. ૨ કટુભાષિ શંખચૂડ, તે કેવી સ્થિતિ કરી ૨ એ સૌની ! અથવા વિષધરના મૌમાંથી વિષવિના બિજું થું નિકળે ? અહો, મારે

* આ શબ્દમાં શ્લેષ છે. ચૂડામણિનો સાધારણ અર્થ મુકુટમણિ થાય છે. એપરથી લાક્ષણિક અર્થ અમુક વર્ગમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ એવો થાય. આહિં શંખચૂડ નાયકને તથા ભુવનનો ચૂડામણિ—શ્રેષ્ઠ પુરુષ એમ સંબોધી શોકવિલાપ કરે છે. રાજાની પાસે એક ચૂડામણિ—મુકુટમણિ આવી પડ્યો છે તેપરથી તે એ શબ્દને મૂલ અર્થમાં જ લે છે.

માટે જોણે દેહ આપ્યો તે શ્રુતવાહનનો મેં યોગ્ય પ્રત્યુપકાર કર્યો. ત્યારે હવે શું અહિંજ આત્મધાત કરે? નહિ નહિ, એકવાર સમાધાસન કરે એ ઉભયગ્નું. (પ્રકાશ) તાત ધૈર્ય ધરે ધૈર્ય ધરે; અંબ, સાવધ યા.

વૃદ્ધા—(મલયવતીને) વત્સે, ૭૬, ૨૩ મા. આપણે શું શ્રુતવાહનવિના શ્રવણનાં છીએ? સાવધ યા સત્વર સાર્વિ.

મલય—(સાવધ થઈને) હા આર્યપુત્ર, તને ક્યાં જોઈશ રૂં પાછી!

જીમૂત—હા હા ગુરુજનસેવાચરુ વત્સ,

પદ.

મરતાં પણ નહિ ગયો, વિનય તુજ મરતાં પણ નહિ ગયો! ટેક.

ચૂડામણિ મમ ચરણે નાખી, વડો બકિતપર ઠર્યો. વિનય ૦ ૯૨
(ચૂડામણિ હાથમાં લઈને) હા વત્સ, માત્ર આટલાંથીજ તારૂં દર્શન આપ્યું તે! (હૃદયે ધરી) અહહહ,

શાર્દૂલવિક્રાંડિત.

નામ્યાંથી બહુ નમ્ર શીર્ષ તવ મત્પાદદયે બકિતથી
વારંવાર ધસાઈને મસૂણ ને જાજો થયો કોમલ,
એવો આ તુજ શીતરશ્મિ*સરખો બંદહ † ચૂડામણિ,
ચીરે તે બહુ રુક્ષ ‡ થૈ હૃદયને આજે મહા શકિતથી! ૯૩

વૃદ્ધા—હા વત્સ શ્રુત, ગુરુજનસેવાત્યાગ કરી ધંતર કોઈ પણ વિષયમાં જે તને સુખ સંતોષ રહેતો નહતો તે તું પિતૃત્યાગ કરિને સ્વાર્થી થઈને સ્વર્ગસુખલોભથી આજ એકલો રો જતો રહ્યો રૂં બુડા!

જીમૂત—(સાસ્ત્ર) દેવિ, આપણા શ્રુતવિના શું આપણે નિમિષમાત્ર પણ શ્રવણું છે કે આ વૃથા શોકવિલાપ કરે છે વાડ!

મલય—(સાંજલિ પ્રણામ કરતી) આપણે આર્ય મૂને મારા આર્યપુત્રનું મિન્હ આ ચૂડામણિ, કે એને હૃદયે રાખી અગ્નિપ્રવેશજડ અંત આણું આ મારા સંતાપનો.

જીમૂત—સત્યપતિવ્રતે, મા પડ આટલી આકળી, ખરે, આપણો સર્વેનોજ એ નિશ્ચય છે.

વૃદ્ધા— મહારાજ, ત્યારે હવે વાટ કોતી શુઓ દેા?

જીમૂત— વાટ માત્ર દેવની, દેવિ; પરંતુ આહિતાગ્નિનો* સંસ્કાર લોકિકાગ્નિથી વિહિત નથી, માટે હોમશાલામાં જઈને હોમકુંડમાંનો અગ્નિ લઈને તેવડે કરીએ આત્મનિવલન.

શંખ— (સ્વગત) હાથ રે ધિક્ ધિક્, મારા એકલાને માટે આ આખું વિદ્યા-ધરકુંડળ ઉચ્છિન્ન થવા એડું! તો હવે આમ કુંડું? (પ્રકારા) તાત, પકડું જાણ્યાવિના આમ સાહસ આચરવું ઉચિત નથી. દેવની ગતિ વિચિત છે. “આ તો નાગ નથી” એમ વિચારી કદાપિ નાગરાત્રુ છોડી દે જીવતવાહનને; માટે આજ દિશાએ અનુસરણ કરીએ ગરુડનું.

જીમૂત— વત્સ, સર્વથા સફલા થજો આ તારી વાણી.

વૃદ્ધા— દેવપ્રસાદે મારા પુત્રનું જીવતું મુખારવિંદ નિઃશંક જોઈશું પાછું.

મલય— (સ્વગત) એ વળી આ હનભાગ્યાનાં દેવમાં ક્યાંથી?

જીમૂત— વત્સ, ચાલો, ત્યાં જઈએ આપણે; તથાપિ અગ્નિ સાથે લઈ-નેજ જવું યોગ્ય છે માટે ચાલવું આગળ. હોમશાલામાંથી અગ્નિ લઈને અમે પણ આ આખ્યાં તારી પાછળ.
(પત્નીવધૂસહવર્તમાન જીવતકેતુ નિષ્ક્રમાણ કરે છે.)

શંખ— એટલે હું પણ ગરુડનું અનુસરણ કરતો યાઉં (પરિક્રમાણ કરી આગળ નિહાળતો) અહો,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

રક્તાર્દ્રા નિજ ચંચુથી ગિરિવિષે દ્રોણી નવી કોતરે,

ને બાળે વનવૃંદ આ સ્વનયનજ્યોતિઃશિખાપાંકિતયો,

ઘોરંયા વજ્રથકી કઠોર નખ આ પૃથ્વી ધરિને બલે,

જેડેલો મલયાદ્રિસાનુપર આ સર્પારિ પેલો દિસે. ૯૪

(એટલે ભૂમિપર પડેલ નાયકની આગળ આસનસ્થ ગરુડ દંષ્ટ્રિયે પડે છે.)

ગરુડ— (સ્વગત) જન્મયકી આરંભી અઘપર્યંત મેં ધણાએ સર્પ મારી આધા પરંતુ આપું આશ્ચર્ય પૂર્વે કદાપિ દિહું નથી. આનાં હૃદયાદિ અંગનાં દારણથી એ મહાત્માને ઘેરા પણ વ્યથા થતી નથી એટલુંજ માત્ર નહિ પરંતુ ઉલટો આનંદમગ્ન દિસે છે. (સવિસ્મય) ખરે, દિસે છે શું, એમ છેજ.

* જોણે અગ્નિહોત્ર લેખું હોય તે.

શાર્દૂલવિક્રોડિત.

પીધું મેં બહુ રક્ત તોય નહિ પામે જ્ઞાનિ ધૈર્યઞ્જિ આ,
 તોડું માંસ તથાપિ તુષ્ટ વદને પીડા સહે સર્વથા;
 છે જે માત્ર અલુપ્ત તેપર દિસે શેમાંય આ હર્ષના,
 ને જો કે અપકારી છું તપિ એ આભાર માને મમ! ૯૫
 અહાહાહા, આ પુરુષની ધૈર્યવૃત્તિથી તો મને કૃતજ્ઞ ઉત્પન્ન થયું છે, માટે
 અમણા મને ન આતાં એક વાર બાણી લેવું એ કોણ છે તે.
 (આવું બંધ કરી સ્થિર બિભા છે.)

નાયક:—

સાક્ષી.

શિરાતળાં મુખમાંથી વહે આ શોણિતની બહુ ધારા,
 ભક્ષ્યોગ્ય ધણું દિસે હજી આ માંસ રેહમાં મારા,
 બેઠો શું થાકી, નહિ તુજ તૃપ્તિ દિસે પાકી. ૯૬

ગરુડ:—(સ્વગત) અહો આશ્ચર્ય, મહદાશ્ચર્ય! આ અવસ્થામાં પણ આવું
 ઉદાર ભાવણ! (પ્રકારા) અહો મહાત્મન,

ગીતિ.

અંચુવડે મેં શોષો લિધું તુજ માત્ર રક્ત હૃદયતણું
 પણ આ તવ ધૈર્યે તો આકર્ષ્યું હૃદય સર્વ માંસે તેં. ૯૭
 તો તું કોણ છે એ બાણવાની હવે ઉલ્લેખ થઈ છે મને.

નાયક:— અધિા દુષાકુલ તું અપણ્યોગ્ય નથી માટે તૃપ્ત થા એકવાર આ મારાં
 રુધિરમાંસના આહારથી.

શંખ:—(સહસા આગળ ધસી) તાદર્યરાજ, ન કરવું એ સાહસ ન કરવું સર્વથા!
 નથી એ નાગ, શૂદ્ર એને સત્વર, ને ભક્ષ્ય મને. મહારાજ વાસુ-
 કિએ તો તારા આહારાર્થે મને યોગ્ય છે.

નાયક:—(શંખચૂડને જોઈને સ્વગત) અરેરે, શંખચૂડે આવી કેવલ નિરસ્ત
 કર્યા મારા મનોરથ.

ગરુડ:—(ઉભયતઃ નિહાળી) બંનેને તુમાને વધ્યગિનું છે. નથી સમજાવું
 તુમારામાંથી નાગ કિયો તે.

શંખ:— સ્થાને છે તારી એ બાંત,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

વક્ષે સ્વસ્તિકલક્ષ્મ છે, તનુતળો નિર્મોક તું શું જુએ ?
 જિન્હા જે પણ જોલતાં કચમકરી જોઈ શકે તું મમ ?
 ને જોએ તું શું આ ઢળા ત્રણ વિધામ્યુદ્ધૂતધૂમાવૃતા—
 ફૂલકરે અતિશોકથી બહુમરુત્સદીતા સરતા મુજ ? ૯૮

મરુડઃ—(ઉભયતઃ નિહાળતાં શંખમ્યૂડની ફણા જાણીને) રે, ત્યારે મેં આ ફોને
 મારી નાખ્યો ?

શંખ—વિદ્યાધરકુલશિરોમણિ જીવતવાહનને. અરે નિર્દય પક્ષિરાજ, આ
 ધોર કર્મ તું કેમ કરી રાડ્યો.

મરુડઃ—(સ્વગત) અરરરર, આ શું કર્યું મેં ! શું આ વિદ્યાધરકુમાર જીવત-
 વાહન હશે ?

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

મેરું મંદરમાં, હિમાદ્રિશિખરે, મૌઠા મહેંદાયલે,
 કૈલાસે, મલયાદ્રિસાનુપર, ને અન્ય પ્રસિદ્ધ સ્થલે,
 લોકાલોકવિચારિ આરણ્યમુખે દિકકુંજ સર્વવિષે—
 આની કીર્તિ સદૈવ ઉજ્જ્વલ ગવાતી મેં ધણી સાંભળી ! ૯૯

અહા રે, સર્વથા મહત્પાપકૂપમા નિમગ્ન છું.

નાયકઃ—ફણિપતે, વળી આ સ્થાનપર સામાટે આગમન કર્યું ?

શંખ—શું નિષ્કારણ છે મારું આગમન ?

નાયકઃ—કેવલ નિષ્કારણ ; માત્ર નિષ્કારણ નહિ, પણ બહુજ બયાવહ.

ગીતિ.

ગરુડતણા બયમાંથી સ્વશરીરે જે અમૂલ્ય કાયા મેં—
 રક્ષી, તે લઈ જાવા પાતાલથી દૂર હવે તું છે યોગ્ય. ૧૦૦

મરુડઃ—(સ્વગત) અહો, મારા ભક્ષાર્થ નિર્મિત યમ્મલ આ સર્પના રક્ષણહેતુથી
 આ દયાલુ મહાત્માએ દેહ અર્પણ કર્યો પોતાનો ! હર હર, મેં
 આ અતીવ અકાર્ય કર્મ કર્યું ! વિશેષ તો શું કરું, પણ આજ

મેં સાક્ષાત્ બોધિસત્વની* હત્યા કરી ! આ મહંતાપને માટે અગ્નિપ્રવેશવિના ધર્તર પ્રાયશ્ચિત્ત હોય એમ હું જાણતો નથી ; તો હવે આ સમયે અગ્નિ કયાં મળશે વાડ ! (સર્વ દિશાએ જોતો) અહો આશ્ચર્ય ! કરમાં અગ્નિ લઈને આ કોઈ આમળ આવતાં હોય એમ દિસે છે, માટે એમની વાટ જોઈ સહજ.

શંખ- કુમાર, આ માતાપિતા આવ્યાં તારાં.

નાયક- (સસંજ્ઞ) શંખચૂડ, સત્વર આવી મારાં શરીરને આ ઉત્તરીય વસ્ત્રવડે આચ્છાદિત કરી ધરી રાખ મૂને, નહિ તો મૂને આવી સ્થિતિમાં જોઈને માતૃશ્રી કદાપિ તકાલ પ્રાણત્યાગ કરશે !
(પાસે પડેલું ઉત્તરીય લઈને શંખચૂડ તેમ કરે છે એટલામાં પત્નીવધૂ- સહવર્તમાન શુશ્રૂતકેતુ પ્રવેશ કરે છે.)

જીમૂત- (સાસ્ત્ર) હા વત્સ શુશ્રૂતવાહન,

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

પોતાનાં જન પારકાં સમજવાં, એ શું દયાનો ક્રમ ?
“રક્તું એક, અનેક વા ?” નહિ વિચાર્યું એમ તેં શેં અરે ?
માણત્યાગ કરી કૃપાલુ બહુ થૈ આ સર્પને રક્ષતાં,
આત્મા, માતાપિતા, વધૂ મળીં કર્યું નિઃશેષ તેં ત્વતુલ ! ૧૦૧

વૃદ્ધા- (મલયવતીને) વત્સે, શાંત થા મૂર્તબર ; આ તારી નિરંતર અશ્રુધારથી અગ્નિ મંદ થઈ જાય છે સંધજો.
(સર્વે પરિક્રમાણ કરે છે.)

જીમૂત- હા પુત્ર શુશ્રૂતવાહન !

ગરુડ- (સાંભળી) અરે, “હા પુત્ર શુશ્રૂતવાહન !” એમ કહીને આ કોણ આક્રોશ કરે છે ? નિઃશંક એ આનો પિતા હશે ; તો હવે એ લોકોના અગ્નિવડે આત્મજ્વલન કરે ? પણ હાથરે, પુત્રધાત-લજ્જાથી હું એને મારું મુખ કેમ દેખાડી શકીશ ? અથવા અગ્નિને માટે વ્યર્થ ચિંતા શામાટે જોઈએ, આ હું સમુદ્રને તીરે જોઝો છું તથાપિ ? માટે હવે,

* બુદ્ધ ; જ્ઞાનની સંપૂર્ણ સમૃદ્ધિવાળો પુરુષ. માત્ર યોડાજ જન્મ ભોગવ્યા પછી એને મોક્ષ મળે છે એમ બૌદ્ધ મતે મનાય છે.

સમ્બંધ.

જ્વાલાભંગે ત્રિલોકપ્રસન્નરસ ધરે કાલજિન્દાગ્ર જેવા,
 ને છે જે શકત આખું ગગન ગણિ જવા એહવા આ સમુદ્રે,
 ઉત્પાતે જેમ વાયુ પ્રસર બહુ કરે, તેમ આ પક્ષવાતે—
 પેદાવી વાડવાગિન* પ્રલયભયકરે હું પડું સઘ એમાં ૧૦૨

(એમ કહી ઊઠવાની ઇચ્છા કરે છે.)

નાયક:— પક્ષિરાજ, નહિ કરવેા એ નિર્ણય થ્રમ ! નથી થવાનો એ પાપનો
 પ્રતીકાર એમ કરવાથી !

ગરુડ:— (જનુસ્થિત થઈને મસ્તકે અંગલિ ધરી) પુણ્યાત્મન્, કહેવું ત્યારે
 શી રીતે ?

નાયક:— થોભ એક ક્ષણભર. મારાં માતપિતા આવે છે તેને પ્રણામ કરી 'લઉ'.

ગરુડ:— સુખે તેમ કરવું મહાત્મન્.

જીમૂત:— (જોઈને સહર્ષ) દેવિ, ધન્ય દેવ. આ મારે પ્રિય આત્મા† જીવે
 છે એટલુંજ માત્ર નહિ પરંતુ ગરુડ તેની પાસે એક શિષ્યવત્
 સાંભલિ બિંબા છે.

વૃદ્ધા:— મહારાજ, કૃતાર્થ છું હું હવે. મારા પ્રિય વત્સન્નું ક્ષેમ મુખ્યારવિદ
 જોઈશ હું આજે.

મલય:— આર્યપુત્રન્નું દર્શન અતિપ્રિય ને અશક્ય માન્યાથી મૂને હજી પ્રતીતિ
 થતી નથી.

જીમૂત:— (પાસે જઈને) વત્સ, આવ આમ ને સત્વર દે મૂને આલિંગન.
 (ઊઠવાને પ્રયાસ કરતાં ઉત્તરીય પડી જાય છે ને નાયક ચર્ચિત થાય છે.)

શંખ:— કુમાર, સાવધ થા સાવધ થા.

જીમૂત:— હા વત્સ, મૂને જોયો તથાપિ કેમ ત્યાગ કરી જનો રહ્યો રે તું!

વૃદ્ધા:— હા પુત્ર, શબ્દ માત્રે પણ મૂને સત્કાર ન કર્યો તે બુંડા!

મલય:— હા આર્યપુત્ર, વૃક્ષની પણ ઉપેક્ષા કરી આજે!

* સમુદ્રમાંનો અગ્નિ (The submarine fire.)

† પુત્ર; 'આત્મા વૈ પુત્રનામાસિ' એ શ્રુતિવાક્ય છે. વળી 'પતિર્જાયાં પ્રવિશતિ
 ગર્ભો મૂલ્વા સ્વમાતરમ્।' એ વાક્ય પણ સમાનાર્થ છે.

(સર્વે શ્રદ્ધા પામે છે.)

શંખ— હા ચાંડાલ શાંખચૂડ, તું ગર્ભમાંજ કાં ન મરાણ પામ્યો કે આ મૃત્યુથી
પણ વિશેષ કબૂત અનુભવવું ન પડત !

ગરુડ— હરે હરે હરે, મજા નિબુરનાં વિચારવિનાનાં કર્મનો પરિણામ છે આ
સધ્ધજો, તો હવે આમ કરે. (પક્ષબંડે વીજતો) હે મહાત્મન, ધીર
ધર, સાવધ થા.

નાયક— (સાવધ થઈને) શાંખચૂડ, વૃક્ષ માતપિતાને શાંત કર સત્વર.

શંખ— તાત, સાવધ થાઓ ; અંબ, ધીર ધર, સાવધ થા.

(બંને સાવધ થાય છે.)

વૃદ્ધા— પુત્ર, રેરે, અમારી દષ્ટિ આગળથી કબૂત કૃતાંત તને લઈ જશે શું ?

જામૂત— દેવિ, મા કર અંબે અમંગલ ભાષણ. ક્ષેમ છે આપણો આયુષ્માન,
તો સાવધ કર સતી મલયવતીને સત્વર.

વૃદ્ધા— (વચ્ચથી મુખ ઢાંકી રડતી) દૂર થયું અમંગલ, નહિ રડું હવે. ઊંઠ,
સાવધ થા સત્વર, મલયવતી ; આ વેળા તો તારે તારા પતિનું
મુખ અવશ્ય જોવું જોઈએ.

મલય— (સાવધ થઈને) હા આર્ધપુત્ર !

વૃદ્ધા— (મલયવતીનું મુખ ખંધ કરતી) વત્સે, ટળ્યું છે વિદ્ય ; મા વદ અંબ.

જામૂત— (સાસ્ત્ર સ્વગત)

સાક્ષી.

શેષ અંગ સૌ વિલુપ્ત થાતાં, નિરાશ્રય થઈ બિચારા—

પ્રાણ જઈ વસ્યા કંઈદેશમાં, તેને ત્યજતા મારા—

સુતને નિરખિને પડું નહિ કેમ હું દ્રાવિને ! ૧૦૩

મલય— હા આર્ધપુત્ર, અમી વજ્રહથા છું હું, કે આપને આવી ધોર સ્થિતિમાં
જોવાછતાં પ્રાણત્યાગ હજી કરતી નથી !

વૃદ્ધા— (નાયકનાં અંગને સ્પર્શ કરતી ગડગડે હેઠ્ઠી) રે કબૂત ક્ષાતકિ, મારા
પુત્રને આહારાર્થે લઈ જઈને આવી માઠી અવસ્થાએ પોંચાડનાર
અતિપાપી તે તુંજ કે ?

નાયક— અંબ, મા ભણ અંબ ; અંબે શા અપરાધ ? શ્રજથીજ આ શરીર
અંબું છે, સાંભળ.

અનુષ્ટુપ્.

રક્તાસ્થિમાંસસંઘાત ત્વચાબદ્ધ શરીર આ—

બીબલ્સ સર્વદા બાસે તેમાં શોભા શી એવડી ? ૧૦૪

ગરુડઃ— પુણ્યાત્મન, નરકાગ્નિની ભવાલાય્મિ જાણે મારું શરીર બળતું હોયની
તેવું દુઃખ હું આ સમયે અનુભવું છું, તો શા ઉપાયે આ પાપથી
હું કુક્ત યર્ષશ તેનો સઘ ઉપદેશ કર.

નાયકઃ— આઘા આપવી તાત, કે આને પાપનિવારણનો ઉપાય કરું.

જીમૂતઃ— સુખે કહે વલ્લ.

નાયકઃ— વૈનતેય, શ્રવણ કરવું ધ્યાનથી.

ગરુડઃ— (બદ્ધાંજલિ) કરવી આઘા.

નાયકઃ—

પદ.

પ્રાણીની હિંસાથકી દૂર રહેવું,
દયામબલ મનમાં બહુ લેવું—પ્રાણીનીં ટેક.

પૂર્વપાપનો અનુતાપ કરતાં,
પુણ્યપ્રવાહે સદા વહેવું—દયાં પ્રાણીનોં

જીવમાત્રને અભયદાન દઈ,
પરદુઃખ નિજ દેહથી સહેવું—દયાં પ્રાણીનીં

એમ આચરી જલમાં લવણ જમ,
ત્યમ પાપ શાંત કરી દેવું—દયાં પ્રાણીનીં ૧૦૫

ગરુડઃ— સર્વથા માન્ય છે મારે એ આઘા આપની.

ગીતિ.

અજ્ઞાનરૂપિનિદ્રાતરંગમાંથીજ જાગૃત થવાથી

નિઃશંક આજથી હું પ્રાણીનો વધ કરું નહિ કરાપિ. ૧૦૬

માટે અતઃપર

દિગ્ધરિણી.

કવચિત્ દ્વીપાકારે નિજ ક્ષણ કરી વિસ્તૃત ધણી,
કવચિત્ રેહાવર્તે બ્રમણ ઉપજાવી જલવિષે,
કવચિત્ સાંમે તીરે ગમન કરતા સેતુસરખા
સુખે ખેલે સર્વે અહિપતિ મહાસાગરવિષે.

૧૦૭

વળી

પદ.

મૂકિને કેશ છૂટા લાંબા ને કૃષ્ણ જે
સિંદૂરે દિગ્ધ જાણે કરી માલો રકતને
આયાસે આલસાંગી ચંદનનાં આ વને
માઓ સૌ નાગનારી શુભ તારી કીર્તિને. ૧૦૮

નાયક:— ધન્ય, મહાત્મન, સર્વથા ધન્ય છે તું; આ તારાં ભાષણથી અતીવ સંતોષ થાય છે મને. માત્ર આટલુંજ સ્વચ્ચવાનું છે કે આ નિશ્ચય સુદૃઢ રાખવો. (શંખચૂડને) કૃષિરાજ, નિશ્ચિંત કર હવે સ્વસ્થાનપ્રયાણ. (આ સાંભળી શંખચૂડ નિઃશ્વાસ નાખી અધોધુખ ઊભા છે તેને તથા પોતાની માતુઃશ્રીને જોઈને નિઃશ્વાસ નાખી) શંખચૂડ, સત્વર ધેર જઈને દર્શન કર માતાનું;

ગીતિ.

ગરુડે નિજ ચંચુવડે માર્યો મત્પુત્ર એમ માની તે—

શોકાર્ણવમાં શોકાતુર દુઃખે તવ પડી હશે જનની. ૧૦૯

વૃદ્ધા:— ધન્યભાગ્યા તો તેજ પ્રજ્ઞતા જે સાક્ષાત્ ગરુડના મુખમાં પડેલા પુત્રને પાછો અક્ષતશરીર જોશે.

શંખ:— અંખ, સત્યજ છે એ ભાષણ જે કુમારશ્રી સ્વસ્થ થાય તો સઘ.

નાયક:— (વેદનાભિનય કરતો) રેરે, પરહિતપ્રેમના આવેશમાં અધાપિપર્યંત ન ગણકારેલી મર્મસ્થેદક વેદના હવે સહન નથી રે થતી આ મારાથી!

(મમ્મણાવસ્થાભિનય કરે છે.)

જીમૂત:— (સસંભ્રમ) વત્સ, વત્સ, વળી કેમ આમ કરે છે તું?

વૃદ્ધાં— હા પુત્ર! શું આજ્યું તારા મનમાં રે ખેટા! રેરે ઉપાસિત દેવતાઓ,
રક્ષણ કરે સત્વર રક્ષણ કરે; રે અંત આપે છે આ મારા પુત્રનો!

મલયં— હા પ્રિય આર્યપુત્ર, મારા પરિત્યાગીની ઇચ્છા જાણાય છે હવે આપની?

નાયકઃ— (અંબલિ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવતો) શંખચૂડ, મારા હાથ જોડાવતો ભાઈ બને.

શંખં— (તેમ કરતો) અહહહ, જગત્ આપડું અનાથ થાય છે આજે.

નાયકઃ— (આંખ અર્ધોંખીલિત કરી પિતાને જોતો) તીર્થરૂપ, સ્વીકારશો આ મારા અંત્ય પ્રણામ,

દોહરા—ખિલાગ.

માત્રો આ મમ એતના ધરે નહિ લવલેશ !

વાણી સ્ફુટ નવ સાંભળે શૂન્ય કર્ણનો દેશ !

રે રે સહસા ચક્ષુ આ મિચ્છાઈ જઈ દે ધાત !

પરાધીનના પ્રાણ આ આલ્યા રે હા તાત !

૧૧૦

અથવા ‘સર્પરક્ષણાર્થે દેહ અર્પી આજ’ (એ પૂર્વોક્ત દિંડી ખોલી શ્ચિહ્નિત થાય છે.)

વૃદ્ધાં— હા પુત્ર, હા વત્સ! રે રે વૃદ્ધજનવત્સલ! ક્યાં ગયો રે તું! હા લોચ-
નાનંદ જીવતવાહન, પુનઃ તારું દર્શન ક્યાં કરીશ રે હું!

જીમૂતં— હા વત્સ જીવતવાહન, રે રે પ્રણયિજનવલ્લભ, હા સર્વગુણિયે ક્યાં
ગયો રે તું! ય્યો મારી વૃદ્ધાવસ્થાના વૃક્ષ, એકવાર તો આપ
મને પ્રત્યુત્તર ! (બંને હાથ જોઆ કરી) હાય રે કેવું અસહ્ય કષ્ટ આ!

શિલ્પરિણી.

પિતા ખોયો ધૈર્યે, કવણશરણે જાય વિનય ?

ક્ષમા ફોની ઝોથે ? મરણવશ રે દાનપરતા !

લિધો સત્યે રસ્તો, અશરણ દયા આજ રખડી !

જગત્ બૂઝ્યું આખું તનય, તવ લોકાંતર જવે!!!

૧૧૧

મલયં— હા આર્યપુત્ર, મારા પરિત્યાગ કરી કેમ રે પ્રયાણ કર્યું! રે અતિ-
નિર્દયે મલયવતિ, આ પરાકાષ્ઠા તારે જોવી યોગ્ય છે કે અધાપિ
જીવે છે તું મંદભાગ્યે !

શંખ—હા કુમાર, પ્રાણકરતાં પણ પ્રિયતર આ જનને છોડી ક્યાં ગયો રે તું!

અવશ્ય તારું અનુગમન કરે છે આ રાંખચૂડ!

ગરુડ—ધિક્ ધિક્, કેવલ મૃતપુત્ર્ય થયો રે આ મહાત્મા! હવે શું કરવું?

વૃદ્ધા—(સાસ્ત્ર જોયે જોતી) ભગવંત લોકપાલ, અમૃતસિંચન કરિને પણ
ગમે તે પ્રકારે પુનઃ સજીવન કરો આ મારા પુત્રને!

ગરુડ—(સહર્ષ સ્વગત) અમે, અમૃતરાખ્દના વ્યાહારથી કીક સ્મરણ થયું!
નિઃસંરાય અપયશ દૂર થયો માનું છું. સત્વર દેવેન્દ્રની પ્રાર્થના
કરિને અમૃતવૃષ્ટિ કરાવી માત્ર જીવતકમારનેજ નહિ પણ મદ્ધક્ષિત
આ અસ્થિશ્લેષ સર્પોને પણ પુનઃ સજીવન કરાવું! જો એમ છતાં
ન માને તો

રોલા.

પક્ષવાયુનાં બલે સિંધુનું નીર ઊંડાવો

ચંડ નેત્રવન્દિથી દ્વદશાર્કાનલ પાડી

ચંચુગૂર્ણ કરે વજ્ર ગદા ને દંડ પાશ સૌ,

સુરગણ જિતિને સકલ સુખા ઝટ વર્ષાવું બહુ. ૧૧૨

આ હું આપ્યો.

(નિષ્ક્રમાણ કરે છે.)

જીમૂત—બત્સ રાંખચૂડ, હવે સ્થિર થઈને શામાટે ખેસી રહેવું? કાષ્ઠ આણી
ચિતા સિદ્ધ કર મારા પુત્રની કે અમા પણ એનીજ સાથે આ
દેહબલિવડે તુમ કરીએ વૈશ્વાનરને.

વૃદ્ધા—પુત્ર, સત્વર સજ્જ કર તે; અમારાપિતા બહુ દુઃખી હશે તારો ભાઈ.

શંખ—(સાસ્ત્ર) જેવી આપ વડિલોની આગા; પણ હું આપ સર્વેની આગળજ
ગમન કરનાર છું. (જીડિને ચિતારચના કરી) તાત, અંખ, સજ્જ
છે ચિતા.

જીમૂત—દેવિ, વિશેષ રુદ્ધન શામાટે કરવું? જીઠ ચિતારોહણ કરીએ.
(સર્વે જોડે છે.)

મલય—(બક્ષાંબલિ જીર્ણવાલોકન કરતી) ભગવતિ ગૌરિ, તે વરપ્રદાન કરયું
હવું કે વિવાધરચક્રવર્તી મારો ભર્તા થશે તે તું આ મંદભાગ્યાના
• નિંદ્ય સંબંધમાં આવી અસત્યવાદિની ઠરી એ ધિક્કાર છે મને.
(ગૌરી દેવી સસંભ્રમ પ્રવેશ કરે છે.)

ગૌરી—રાજન્ જન્મતકેતો, નહિ આદરશો અંધ સાહસ.

જીમૂત—અયે, સદૈવ સફલદર્શના ગૌરી ક્યાંથી ?

ગૌરી—(મલયવતીને) વત્સે, હું અસત્યવાદિની કેમ યદ્ધશ.
(નાયકપાસે જઈને કમંડુલજલવડે સિંચન કરીને.)

શંકરાભરણ.

આત્મજીવિતથકી અન્યરક્ષણ કરી, આદર્યું તેં બહુ સ્તુત્ય પુણ્ય.

લોકપરલોકમાં યશ ધણો મેળવ્યો, માનું તેથી તને સત્ય ધન્ય,

ચિરંજીવ તું ઊઠ રે ઊઠ સદ્ય, તુષ્ટ છું તુષ્ટ જન્મત અદ્ય—ચિરં ૧૧૩

જીમૂત—(વૃક્ષાદેવીને) દેવિ, ધન્ય દૈવ, પુત્ર સજીવન થયો.

વૃદ્ધા—ભગવતી ગૌરીને પ્રસાદે.

નાયક—(ગૌરીને જોઈને ખંફાંજલિ) અયે, સફલદર્શના ગૌરી ક્યાંથી ?

આર્યા.

અભિલાષિતાધિકવરદે, પ્રણતબહુજ નાર્તિહારિણિ શરણે,

સાષ્ટાંગ હું નમું ચરણે વિદ્યાધરવંદિતે ગૌરિ ! ૧૧૪

(સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરે છે. સર્વે અકસ્માત્ જાયે દ્રષ્ટિ કરે છે.)

જીમૂત—અહો, આ અનલ્પ દૃષ્ટિ કેવી ! ભગવતિ, આ શું ?

ગૌરી—મહારાજ જન્મતકેતો, આપણા જન્મતવાહનને તેમજ આ અસ્થિશય
સર્પમંડલને પુનઃ સજીવન કરવાના હેતુથી પશ્ચાત્તાપાભિજ્ઞત ગરુડે
દેવલોકથી અમૃતવૃષ્ટિ કરાવી (આંગળીવડે દર્શાવતી) વળી આ નથી
શું લક્ષમાં ?

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

પામી દેહ અખંડ, શીર્ષમણિથો તેજસ્વિરૂપે દિસે,

જિહ્વાકોટિવડે મહી અમૃતને સ્વાદે ધણો આટતા,

જાણે આ મલયાદ્રિના નરપટે વક્રાંગ આવેગથી—

દોડે સર્પ અસંખ્ય સાગરભણી સ્વસ્થાનના હેતુથી. ૧૧૫

(નાયકને) વત્સ જન્મતવાહન, સંપૂર્ણ છે આજ નાગાનંદ; માણ પ્રં માત્ર
જીવિતધનનેજ યોગ્ય નથી, સાંભળી લે આ ધતર પ્રસાદ.

પદ.

નૃમ છું હું પુત્ર તારી રીતિથી, લે તને પદવી આપું હું બહુ પ્રીતિથી
 વિદ્યાધરચક્રવર્તિત્વ આપી, ભરૂં બધી ભૂમિ તારી કીર્તિથી—લે તને.
 હંસાંસથી ખરી હેમપદ્મની રજ, નિર્મળું થએલ તેની શુદ્ધિથી—લે તને.
 મમ માનસથી જલ આવ્યું તે, મંત્રુ અલૌકિક શક્તિથી—લે તને.
 રત્નકુંભ સ્વેચ્છાવડે ઉપજાવી, અભિષેક કરૂં સત્વવૃત્તિથી—લે તને. ૧૧૬

વળી

કાનડો.

ઉત્તમ કાંચનચક્ર આ તને યશ આપી રણરંગ ભરો;
 ગજપતિ જ્યા, મંગલકર ધોળા ચાર દંતથી વિદ્ર હરો;
 શ્યામ અશ્વ આ પૃથિવી, નભ, ને જલ, વાયુમાં ત્વરિત ચરો;
 મલયવતી આ સતી રત્ન તવ પ્રેમખજ્જ અર્ધાંગ ઠરો;

ભૂત્રાતા, તું શુણ સધળો વર યોગ્ય ખરો. ઉત્તમ૦— ૧૧૭

વળી એ—આ હાથમાં શરચ્ચંદ્રસરખા વ્યજન લઇને મણિમરીચિથી ઈંદ્ર-
 ચાપના જેવી કાંતિના મુકુટ્યાળા મંતગહતકાદિ વિદ્યાધરપતિ સધળા ભક્તિથી
 દેહપૂર્વાર્ધ નમાવી અણામ કરે છે તને, તો ફેહેવું અંહિપરાંત તારું પ્રિય બિજું
 શું કરે?

નાયક:— અંહિપરાંત તે પ્રિય શું હોય વાડ?

કાલિંગડો.

રહું શું બિજું શ્રેયરે, હે દેવિ અંબિકે, રહું૦ ટેક.

ગરુડભીતિથી શંખચૂડને મુક્ત કર્યો દીનજનસહાયરે—રહું૦

ભક્ષિત અહિને સંજીવન દઈ, સર્પશત્રુ વિદિતધર્મ થાયરે—રહું૦

અન્ય સકલ નાગોને રક્ષ્યા, મમ કુટુંબ ક્ષેમ ધેર બળ્યરે—રહું૦

પામ્યો સાક્ષાત્ તવ પદ્મદર્શન, સર્વલોકત્વચ્ચરણાધેયરે—રહું૦ ૧૧૮

તો પણ અત્રભવતીની ધચ્છા છે તો આ ભરતવાક્ય* પ્રમાણે યાચ્યો.

* ભરતમુનિનું આશીર્વાદાત્મક વાક્ય. આ ભરતમુનિવિષે એમ મનાય છે કે એ નાટ્યશાસ્ત્રનો આદિપ્રવર્તક હતો, ને દેવોની સમક્ષ નાટકો ભજવતો. એણે એ શાસ્ત્રના સંબંધમાં ગ્રંથ પણ લખ્યા છે.

ખેરવી.

તવ ભજને પ્રીતિ દે—ચરણશરણ ભવતરણકરણ—તવ૦

યુક્ત સમયપર ધન વર્ષો બહુ,

મયૂર નૃત્ય કરો અતિ હર્ષે—હે તવ૦

કોમલ તૃણ ને ધાન્યતણું વળા

હરિત ધરો શિતિ વસ્ત્ર નિરંતર—હે તવ૦

મત્સરથી વળા મુક્ત થઈ જન

સુકૃત કરો, આપત્તિ ટળો સૌ—હે તવ૦

બાંધવમિત્રવિષે દૃઢ સ્નેહે

લોક સદા સાનંદ ઠરો બહુ—હે તવ ભજને૦

૧૧૯

(સર્વે નિષ્ક્રમાણ કરે છે.)

इति पंचमोऽङ्कः

समाप्तंचेदं नागानंदनाटकम्

